वन्यजन्तुबाट हुने क्षति, राहत र तीबाट बँच्ने उपायसम्बन्धी जानकारी पुस्तिका

डिभिजन वन कार्यालय, डडेल्धुरा

वन्यजन्तुबाट हुने क्षति, राहत र बच्ने उपाय सम्बन्धी जानकारी पुस्तिका

प्रदेश सरकार
सुदूरपश्चिम प्रदेश, नेपाल
उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय
प्रदेश वन निर्देशनालय
डिभिजन वन कार्यालय
डडेल्धुरा
असार, २०७६

वन्यजन्तुबाट हुने क्षति,
राहत र बच्ने उपाय सम्बन्धी जानकारी पुस्तिका

प्रकाशन
डिभिजन वन कार्यालय
डडेल्धुरा

प्रकाशन मिति
असार, २०७६

लेआउट/मुद्रण
अल मिडिया सोलुसन
बागबजार, काठमाडौ
फोन. ०१–४२५३९६४

हाम्रो भनाइ

सरकार जैविक विविधताको संरक्षणमा पूर्ण प्रतिबद्ध छ । नीति, ऐन, नियमको कडा परिपालन, विभिन्न सरकारी निकायको सक्रियता, समूहमा आधारित वन व्यवस्थापनको सफलता, रोजगारीका लागि ठूलो युवा शक्तिको वैदेशिक पलायनले पहाडी क्षेत्रमा जग्गा बाँझो रहने र ती जग्गामा क्रमशः वन प्रजातिले ढाकिने अवस्थाले गर्दा जङ्गलको क्षेत्र उल्लेखनीय रूपमा बढेको छ । एफ.आर.ए.को तथ्यांकले वनको क्षेत्र देशको कूल भू भागको ४४.७४ प्रतिशत देखाएको छ भने डडेल्धुराको वनको क्षेत्र ७५.८५ प्रतिशत छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज, संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन, सरकारको नीति, ऐन, नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयनले जङ्गलका साथसाथै वन्यजन्तुको सङ्ख्या पनि बढेको छ, जसले मानिस र वन्यजन्तुबीचको द्वन्द्वमा बढोत्तरी भएको छ । यो द्वन्द्वले मानव र वन्यजन्तु दुवै पक्षलाई गम्भीर नोक्सान पुऱ्याएको छ ।

यो धर्ती हामी सबैको साझा हो, यो धर्तीमा जति हाम्रो हक छ, उत्तिकै हक ती जङ्गली जनावरको पनि छ । फरक यति हो कि हामी हाम्रो अधिकार हनन भयो भनेर बोल्न सक्छौँ, सुनाउन र कानुनी उपचार खोज्न सक्छौँ तर ती जनावर यी सबै गर्न सक्दैनन् र हामीले उनीहरूका विषयमा सोचिदिन्नौँ । हामी केवल हाम्रो नोक्सान भएको कुरा मात्र बताइरहन्छौ । समस्याको मूल जड यहीँनेर छ भन्ने हाम्रो बुझाइ छ ।

यी परिस्थितिबाट छुटकारा पाउन, मानव वन्यजन्तु द्वन्द्वबाट थोरै मात्रामा भए पनि जनतालाई राहत दिलाउनका लागि सरकारले वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत निर्देशिका २०६९ (दोस्रो संशोधन २०७४) जारी गरेको छ । निर्देशिका जारी भएपश्चात् देशका धेरै किसान अनि पीडितले केही राहत पाउनुभएको छ । डडेल्धुरामा पनि विगत तीन आ.व.मा १०० जनाभन्दा बढी किसानले बँदेलले कृषिबाली र मानिसलाई पुऱ्याएको क्षतिको आंशिक रूपमा भए पनि राहतको रकम प्राप्त गर्नुभएको छ । यद्यपि बुझ्नुपर्ने महत्वपूर्ण पक्ष के हो भने राहत भनेको राहत मात्र हो, यो सकारात्मक र थोरै भए पनि सन्तोषको

विषय हो । आंशिक सहयोग वा घाउमा मल्हम लगाउने मात्र काम गर्छ र यसलाई त्यही ढङ्गले बुझ्नु पर्दछ । डडेल्धुरा जिल्लामा विगत केही समयदेखि बँदेल, बाँदर, दुम्सी, स्याल लगायत साना जनावरले बालीनाली क्षति गर्ने र मानिसलाई घाइते बनाउने क्रम बढेको छ तर कयौँ व्यावहारिक समस्या, प्रक्रियागत ढिलाई आदिले पीडितले बेलैमा सहज र सरल तरिकाले राहत पाउन सकिरहेका छैनन् । यसलाई सरल बनाउनु पर्ने छ । यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउन वन कार्यालयले उपलब्ध गराउने राहतको अलावा स्थानीय सरकारबाट राहत र जनचेतनाका लागि केही रकमको व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । यसका अलावा स्थानीय सरकारले मानवबस्तीलाई व्यवस्थापन गर्ने, कहाँ बस्ती बसाउने, कहाँ नबसाउने, सो ठाउँको जनसंख्या, भूगोल, प्रकृति अनुसार आफ्नो नीति बनाउने, प्रायः मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व जनावरले वर्षौंदेखि प्रयोग गरेको क्षेत्रमा मानवले अतिक्रमण गरेपछि भएको छ ।

अझै कयौँ पीडितलाई यी जनावरबाट हुने क्षति र ती बाट बच्ने उपाय, क्षति भई हालेमा राहत प्राप्त गर्ने विधिका बारेमा पर्याप्त जानकारीको अभाव देखिएकाले, सिफारिश गरिदिने निकाय स्थानीय सरकार, सामुदायिक वन र स्थानीय जनताको जानकारी हेतु डिभिजन वन कार्यालयको नियमित वार्षिक कार्यक्रम, "वन्यजन्तु संरक्षणका लागि क्षेत्रीय सहयोग प्रवर्द्धन आयोजना" अन्तर्गत यो हाते पुस्तिकाको प्रकाशन गर्ने जमर्को गरेका छौँ । यसमा डडेल्धुरामा मुख्य क्षति पुऱ्याउने जनावर, तिनबाट बच्ने उपाय, जनावरलाई मानिसबाट हानी भएमा हुने कारबाहीको प्रावधान, राहत प्राप्त गर्ने विधिबारेमा सरल ढङ्गले प्रस्ट्याउने प्रयत्न गरिएको छ । यसबाट किसान एवं पीडितलाई केही जानकारी र राहत हुने विश्वास लिएका छौँ ।

पुस्तिका प्रकाशनका लागि राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषबाट प्रकाशित 'हिस्रक वन्यजन्तु तथा तिनबाट बच्ने उपाय' २०६९, पुस्तिका, जिल्ला वन कार्यालय बाग्लुङले २०७५ मा प्रकाशन गरेको 'वन्यजन्तु, क्षति र राहत' पुस्तिका, 'बाँदर, बँदेल तथा निलगाई समस्या सम्बोधन गर्न गठित कार्यदलको प्रतिवेदन २०७५' , राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको वेबसाइट र अन्य सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाको लेखनबाट साभार गरिएको छ । यसके लागि हामी ती संघ/संस्थालाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौँ । यस पुस्तिका प्रकाशनका लागि मूल प्रति उपलब्ध गराई सहयोग र सुझाव दिनुहुने जिल्ला वन कार्यालय बाग्लुङका तत्कालीन जि.व.अ. विशाल घिमिरे, स.व.अ. उपेन्द्र अर्याललाई धन्यवाद दिन चाहन्छौँ । प्रकाशनको जिम्मेवारी लिएर रातोदिन खट्ने सवअ सरिता लामा, पुष्पाञ्जली आचार्य, प्रकाश जोशी, लेखा अधिकृत यज्ञराज लेखक, खरिदार भवानी सिंह ऐडीलगायत कार्यालयका अन्य साथीहरू धन्यवादका पात्र छन् । उहाँहरूको निरन्तरताले यसलाई यो आकार दिन सकिएको छ । केही भाषिक त्रुटी भएमा यसलाई सहज ढङ्गले लिनुहुनेछ भन्ने विश्वास एवं आशा व्यक्त गर्दछौँ ।

'मानव वन्यजन्तु 'द्वन्द्व न्यूनिकरण र सहकार्यका लागि हामी सबैले आफ्नो क्षेत्रबाट हातेमाले गरौँ !'

विष्णुप्रसाद आचार्य
डिभिजनल वन अधिकृत

विषयसूची

१. परिचय
२. उद्देश्य
३. नेपालको संरक्षित क्षेत्र र त्यहाँका प्रमुख वन्यजन्तु
३.१ राष्ट्रिय निकुञ्ज
३.२ वन्यजन्तु आरक्ष
३.३ शिकार आरक्ष
३.४ संरक्षण क्षेत्र
४. नेपालको संरक्षित वन्यजन्तु
४.१ संरक्षित स्तनधारी वन्यजन्तु
४.२ संरक्षित पंक्षी
४.३ संरक्षित घस्रने वन्यजन्तु
४.४ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्वका मुख्य कारण
५. डडेल्धुरा जिल्लामा पाइने वन्यजन्तु, तिनबाट हुने क्षति र बच्ने उपाय
५.१ बँदेल.
५.१.१ नेपालमा बँदेलको अवस्था
५.१.२ शारीरिक बनोट र जीवनचक्र
५.१.३ स्वभाव
५.१.४ बासस्थान र आहार
५.१.५ बँदेलले आक्रमण गर्ने अवस्था
५.१.६ बँदेलले आक्रमण गर्ने तरिका
५.१.७ बँदेलको आक्रमणबाट बच्ने उपाय
५.१.८ चोरी निकास र अवैध व्यापारको अवस्था
५.२ दुम्सी
५.२.१ शारीरिक बनोट र जीवनचक्र
५.२.२ स्वभाव

५.२.३ बासस्थान र आहार
५.२.४ संरक्षितको सूची
५.२.५ दुम्सीले आक्रमण गर्ने अवस्था
५.२.६ दुम्सीले आक्रमण गर्ने तरिका
५.२.७ दुम्सीको आक्रमणबाट बच्ने उपाय
५.३ चितुवा
५.३.१ नेपालमा चितुवाको स्थिति र संख्या
५.३.२ शारीरिक बनावट र जीवनचक्र
५.३.३ स्वभाव
५.३.४ बासस्थान र आहार
५.३.५ चितुवाले आक्रमण गर्ने अवस्था
५.३.६ चितुवाले आक्रमण गर्ने तरिका
५.३.७ चितुवाको आक्रमबाट बच्ने उपाय
५.४ बाँदर
५.४.१ बाँदरको बासस्थान, आहारा तथा स्वभाव
५.४.२ बाँदरबाट क्षति कम गर्ने उपाय
५.४.३ बाँदरबाट अन्नबाली जोगाउने उपाय
६. जङ्गल जाँदा ध्यान दिनुपर्ने कुरा
७. जङ्गलको छेउछाउका बासिन्दाले अपनाउनुपर्ने सावधानी
८. वन्यजन्तु अपराध र दण्ड सजायसम्बन्धी जानकारी
९. दण्ड सजाय
१०. समग्रमा सरकारले द्वन्द्व सम्बोधनका लागि चालिएका कदम
११. वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोगसम्बन्धी जानकारी
११.१ वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको किसिम र राहत प्राप्त गर्ने आधार
११.२ राहत रकमको हद
११.३ संस्थागत संरचना
१२. राहत माग तथा राहत वितरण गर्दाको कार्यविधि

१. परिचय

भौतिक विकासमा अन्य देशको देशको तुलनामा निकै पछि परे पनि हाम्रो देश जैविक विविधतता संरक्षणका लागि विश्वमा प्रसिद्ध छ, जहाँ उल्लेखनीय रूपमा जङ्गली जनावर र वनस्पति पाइन्छ । देशको वन्यजन्तु संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि नेपाल सरकारले विभिन्न संरक्षित क्षेत्रको घोषणा गरेको छ ।

संरक्षित क्षेत्रले नेपालको कूल भू-भागको २३.३९ प्रतिशत ओगटेको छ, साथै राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ र राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० मा धेरै वन्यजन्तु संरक्षित सूचीमा सूचीकृत गरिएको, संरक्षित तथा अन्य वन्यजन्तुलाई चोरी सिकारी तथा क्षति पुऱ्याएमा दण्ड सजायको प्रावधान छ । संरक्षित क्षेत्र तथा डिभिजन वन कार्यालयबाट पनि यिनको संरक्षणका निम्ति विशेष प्रयास भइरहेका छन् । यो संरक्षण सँगै बढ्दो वन्यजन्तुको सङ्ख्याका कारण वर्षेनी देशैभरिमा बालिनाली, पशुचौपाया तथा धनजनको क्षति हुने क्रम समेत बढ्दो छ ।

हाम्रो देशको तराईका जङ्गलमा एकसिङ्गे गैंडा, पाटेबाघ, जङ्गली हात्ती, चितुवा, भालु, चित्तल, जरायो, बाह्रसिङ्गा तथा पहाडका जङ्गलमा चितुवा, बाँदर, दुम्सी, रतुवा मृग, बँदेल तथा हिमालका वन जङ्गलमा हिउँचितुवा, ध्वाँसेचितुवा, घोरल, कस्तुरी, मृग, हिमाली कालोभालु, नाउर जस्ता महत्वपूर्ण वन्यजन्तु पाइन्छन् । यी मध्ये डडेल्धुरा जिल्ला पहाडी क्षेत्रमा पर्ने भएकाले यहाँ बँदेल, दुम्सी, चितुवा, बाँदर, मृग, खरायो आदि तथा चरामा कालिज, तित्रा जस्ता चरा पाइन्छ । पछिल्लो दुई दशकयता पहाडी क्षेत्रमा सामुदायिक वनको

व्यवस्थापन मार्फत् वन क्षेत्रमा विस्तार तथा वृद्धि, वन्यजन्तुको वासस्थानमा सुधार र सहभागितात्मक चोरी शिकारी नियन्त्रण लगायतका कामबाट वन्यजन्तुको सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भएको पाइएको छ । विशेषगरी चितुवा, बँदेल, हरिण, बाँदर, दुम्सी आदिले मानववस्ति नजिक गई पशुचौपाया, कुखुरा र बालीनालीमा क्षति गर्ने गरेको तथा यदाकदा मानवलाई घाइते बनाउने र मानवीय क्षति समेत हुने गरेको घटनाका थुप्रै समाचार आएका छन् । हाम्रो छिमेकी जिल्ला बैतडीमा विगतदेखि झण्डै दुई दर्जन मानिसलाई चितुवाले मारेको तथ्याङ्क छ । यसका अतिरिक्त बढ्दो वन क्षेत्र, वन्यजन्तुको सङ्ख्यामा वृद्धि, दशरथचन्द्र नगर पालिकामा बाँदरले अत्यधिक दुःख दिएको, घरको खानेकुरा, बालीनालीमा नोक्सान पुऱ्याएको आदिले वन्यजन्तु वन जङ्गल बाहिर मानववस्ती र खेतबारीमा आउने र वन क्षेत्रभित्र वनपैदावार सङ्कलन आदि काममा जाने मानिस तथा चरिचरणमा लैजाने पशुचौपायलाई क्षति पुग्ने गरेको छ ।

२. उद्देश्य

नेपालमा पाइने विभिन्न वन्यजन्तुमध्ये कुन वन्यजन्तु कुन स्तरका साथै कानुनी तवरबाट कुन वन्यजन्तु संरक्षितमा पर्दछन् भन्ने चासो धेरै व्यक्तिमा पाइन्छ । साथै डडेल्धुरा जिल्लामा के कस्ता जनावर पाइन्छन् ? कुन जनावरले कति र कस्तो क्षति पुऱ्याउन सक्छ, सो बाट कसरी बच्ने, कुन जनावरले गरेको क्षतिमा राहत पाउने र कुन जनावरको क्षतिमा राहत नपाउने ? सो को माग कसरी गर्ने सम्बन्धमा जानकारी गराउनु यस पुस्तिकाको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । डिभिजन वन कार्यालय, डडेल्धुराको आ.व. २०७५।०७६ को नियमित कार्यक्रम 'वन्यजन्तु संरक्षणका लागी क्षेत्रीय सहयोग प्रवर्द्धन आयोजना'तर्फको स्वीकृत बजेटबाट यो पुस्तिका प्रकाशन गरिएको छ ।

३. नेपालको संरक्षित क्षेत्र र त्यहाँका प्रमुख वन्यजन्तु

३.१ राष्ट्रिय निकुञ्ज

राष्ट्रिय निकुञ्ज भन्नाले प्राकृतिक वातावरणको साथै वन्यजन्तु, वनस्पति र भू-दृश्यको संरक्षण, व्यवस्थापन र उपयोगका लागि छुट्याइएको क्षेत्र सम्झनु पर्छ । नेपालमा कुल जम्मा १२ वटा राष्ट्रिय निकुञ्जले ११,८०६.०२ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल समेटेको छ । तिनको विवरण तालिकामा दिइएको छ ।

सि.नं.	नाम	स्थापना (वि.स./ सन्)	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	मध्यवर्ती क्षेत्र (वर्ग कि.मि.)	प्रमुख वन्यजन्तु
१.	चितवन	२०३०/१९७३	९५२.६३	७२९.३७	एक सिङ्गे गैंडा, जङ्गली हात्ती, पाटेबाघ, गौरी गाई, सोंस, घडीयाल गोही
२.	बर्दिया	२०३२/१९७६	९६८	५०७	एक सिङ्गे गैंडा, जङ्गली हात्ती, पाटेबाघ, गौरी गाई, सोंस, घडीयाल गोही
३.	सगरमाथा	२०३२/१९७६	१,१४८	२७५	कस्तुरी मृग, हिमाली कालो भालु, हिउँ चितुवा
४.	लामटाङ	२०३२/१९७६	१,७१०	४२०	चितुवा, हाब्रे (रेड पाण्डा), कस्तुरी मृग, हिमाली भालु, हाब्रे
५.	रारा	२०३२/१९७६	१०६	१९८	कालो भालु, थार, हाब्रे, घोरल, रतुवा, कस्तुरी मृग, डाँफे
६.	शे–फोक्सुन्डो	२०४०/१९८४	३,५५५	१३४९	हिउँचितुवा, तिब्बती खरायो, चिरू, तिब्बतीय गधा, नाउर
७.	खप्तड	२०४२/१९८४	२२५	२१६	कस्तुरी मृग, चरीबाघ, ब्वाँसो
	मकालु वरूण	२०४८र१९९१	१,५००	८३०	कस्तुरी मृग, हिमाली कालो भालु, हिउँचितुवा, हाब्रे, काँडे भ्याकुर
९.	शिवपुरी नागार्जुन	२०५८/२००२	१५९	११८.६१	ध्वाँसे चितुवा, कालो भालु, चितुवा
१०.	बाँके	२०६७/२०१०	५५०	३४३	जङ्गली हात्ती, पाटेबाघ, सालक
११.	शुक्लाफाँटा	२०३१/१९७६	३०५	२४३.५	जङ्गली हात्ती, पाटेबाघ, एक सिङ्गे गैंडा, बाह्रसिङ्गे
१२.	पर्सा	२०४०/१९८४	६२७.३९	२८५.३	ज्गली हात्ती, पाटेबाघ, चितुवा

३.२ वन्यजन्तु आरक्ष

वन्यजन्तु आरक्ष भन्नाले वन्यजन्तु सम्पदा र तिनीहरूको वासस्थानको संरक्षण तथा व्यवस्था गर्न छुट्याइएको क्षेत्रलाई सम्झनु पर्छ । नेपालमा कूल जम्मा १ वटा वन्यजन्तु आरक्षले १७५ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल समेटेको छ । तिनको विवरण तलको तालिकामा दिइएको छ ।

सि.नं	नाम	स्थापना (वि.स./सन्)	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	मध्यवर्ती (वर्ग कि.मि.)	प्रमुख वन्यजन्तु
१.	कोशी टप्पु	२०३२/१९७६	१७५	१७३	अर्ना, जङ्गली हात्ती,

३.३ शिकार आरक्ष

शिकार आरक्ष भन्नाले शिकारीलाई शिकार गर्न दिनका निमित्त वन्यजन्तु सम्पदाको व्यवस्थापनका लागि छुट्याइएको क्षेत्रलाई सम्झनु पर्छ । नेपालमा कूल जम्मा १ वटा शिकार आरक्षले १,३२५ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल समेटेको छ । तिनको विवरण तालिकामा दिइएको छ ।

सि.नं.	नाम	स्थापना (वि.स./सन्)	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	प्रमुख वन्यजन्तु
१.	ढोरपाटन शिकार आरक्ष	२०३२/१९७६	१,३२५	नाउर, झारल, थार, हिमाली भालु, हिंउ चितुवा, कस्तुरी मृग

३.४ संरक्षण क्षेत्र

संरक्षण क्षेत्र भन्नाले प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण र प्राकृतिक स्रोतको सन्तुलित उपयोगका लागि एकीकृत योजनाअनुसार व्यवस्थापन गरिने क्षेत्र सम्झनु पर्छ । नेपालमा कूल जम्मा ६ वटा संरक्षण क्षेत्रले १५४२५.९ प्रतिशत वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल समेटेको छ । तिनको विवरण तालिकामा दिइएको छ ।

सि.नं.	नाम	स्थापना (वि.स./सन्)	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	प्रमुख वन्यजन्तु
१.	अन्नपूर्ण	२०४९/१९९२	७,६२९	कस्तुरी मृग, हिउँचितुवा, हाब्रे
२.	मनास्लु	२०५५/१९९८	१,६६३	हिउँचितुवा, कस्तुरी मृग, नाउर, झारल
३.	कञ्चनजङ्गा	२०५४/१९९७	२,०३५	हिउँचितुवा, कस्तुरी मृग, हिमाली भालु
४.	अपि-नाम्पा	२०६७/२०१०	१,९०३	हिंउचितुवा, ध्वाँसे चितुवा, कस्तुरी मृग, हाब्रे
५.	गौरीशङ्कर	२०६६/२०१०	२,१७९	हिंउचितुवा, कस्तुरी मृग, हाब्रे, ब्वाँसो, ध्वाँसेचितुवा, सालक, चरीबाघ
६.	कृष्णसार	२०६५/२००९	१६.९५	कृष्णसार, हुँडार

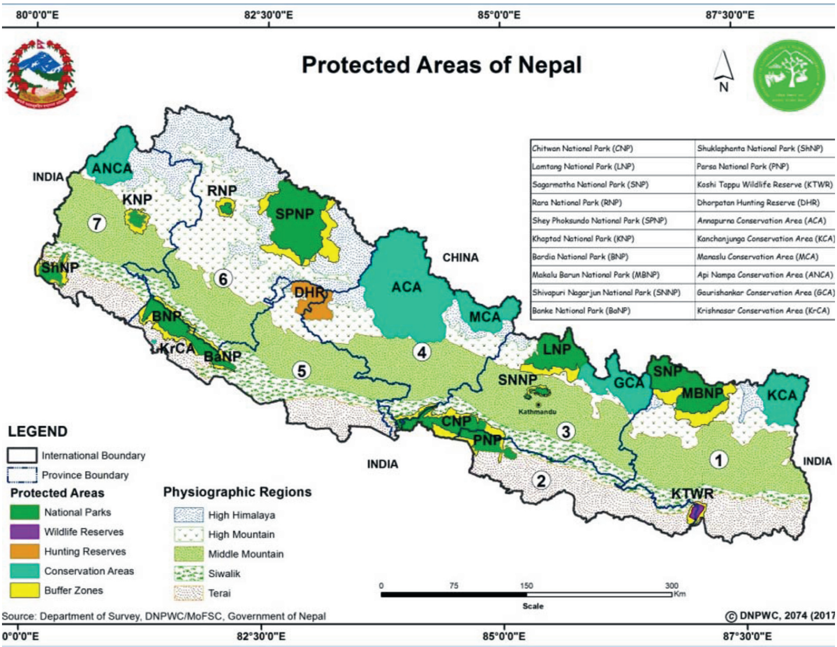
80°0'0"E
82°30'0"E
85°0'0"E
87°30'0"E
Protected Areas of Nepal
N
INDIA
CHINA
INDIA
INDIA
ANCA
KNP
RNP
SPNP
ShNP
DHR
ACA
MCA
BNP
KrCA
BaNP
LNP
SNNP
Kathmandu
GCA
SNP
MBNP
KCA
CNP
PNP
KTWR
7
6
5
4
3
2
1
LEGEND
International Boundary
Province Boundary
Protected Areas
National Parks
Wildlife Reserves
Hunting Reserves
Conservation Areas
Buffer Zones
Physiographic Regions
High Himalaya
High Mountain
Middle Mountain
Siwalik
Terai
0
75
150
300
Km
Scale
0°0'0"E
82°30'0"E
85°0'0"E
87°30'0"E

Chitwan National Park (CNP)	Shuklaphanta National Park (ShNP)
Lamtang National Park (LNP)	Parsa National Park (PNP)
Sagarmatha National Park (SNP)	Koshi Tappu Wildlife Reserve (KTWR)
Rara National Park (RNP)	Dhorpatan Hunting Reserve (DHR)
Shey Phoksundo National Park (SPNP)	Annapurna Conservation Area (ACA)
Khaptad National Park (KNP)	Kanchanjunga Conservation Area (KCA)
Bardia National Park (BNP)	Manaslu Conservation Area (MCA)
Makalu Barun National Park (MBNP)	Api Nampa Conservation Area (ANCA)
Shivapuri Nagarjun National Park (SNNP)	Gaurishankar Conservation Area (GCA)
Banke National Park (BaNP)	Krishnasar Conservation Area (KrCA)

Source: Department of Survey, DNPWC/MoFSC, Government of Nepal

© DNPWC, 2074 (2017

तस्बिर स्रोत : राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

४. नेपालको संरक्षित वन्यजन्तु

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १० को अनुसूची १ मा सूचीकृत रहेका संरक्षित वन्यजन्तु

४.१ संरक्षित स्तनधारी वन्यजन्तु

सि.नं.	नेपाली नाम	Scientific Name
१.	आसामी बाँदर	Macaca assamensis
२.	सालक	Manis pentadactyla/Manis crassicaudata
३.	हिस्पिड खरायो	Caprolagus hispidus
४.	सोँस	Platanista gangetica
५.	ब्वाँसो	Canis lupus
६.	हिमाली खैरोभालु	Ursus arctos
७.	हाब्रे	Ailurus fulgens
८.	लिबसाङ्ग/सिलु	Prionodon pardicolor
९.	चरीबाघ	Prionailurus bengalensis
१०.	लिंक्स	Felis lynx
११.	ध्वाँसेचितुवा	Pardofelis nebulosa

हाब्रे

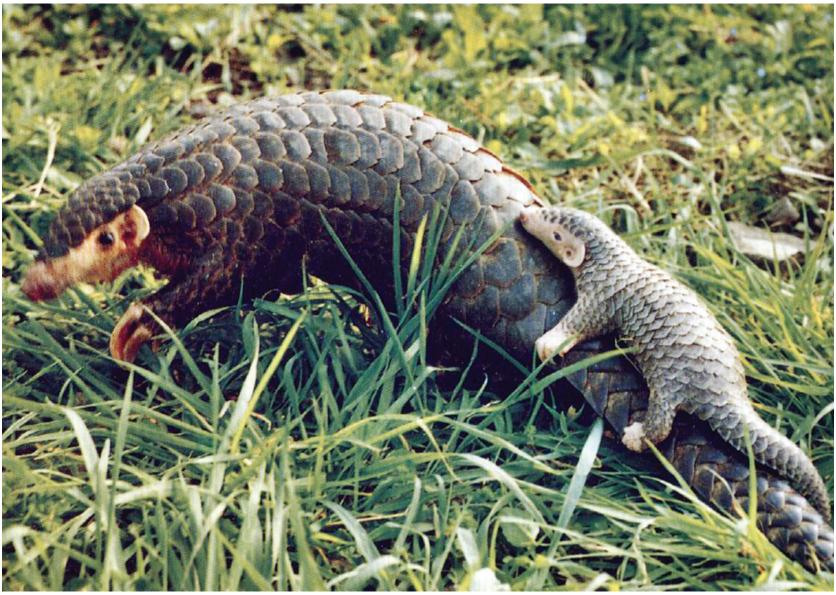

सालक

१२.	बाघ	Panthera tigris tigris
१३.	हिउँचितुवा	Panthera uncia
१४.	जङ्गली हात्ती	Elephas maximus
१५.	एक सिङ्गे गैँडा	Rhinoceros unicornis
१६.	पुड्के बँदेल	Sus salvanius
१७.	कस्तुरी मृग	Moschus chrysogaster
१८.	बाह्रसिङ्गा	Cervus duvauceli
१९.	गौरीगाई	Bos gaurus
२०.	जङ्ली याक	Bos mutus
२१.	अर्ना	Bubalus arnee
२२.	नायन	Ovis ammon
२३.	चिरू	Pantholops hodgsoni
२४.	कृष्णसार	Antilope cervicapra
२५.	चौका	Tetracerus quadricornis
२६.	हुँडार	Hyaena hyaena

४.२ संरक्षित पंक्षी

सि.नं.	नेपाली नाम	**Scientific Name**
१.	कालो गरूड	Ciconia nigra
२.	सेतो गरूड	Ciconia ciconia
३.	सारस	Grus antigone
४.	चीर कालिज	Catreus wallichii
५.	डाँफे	Lophophorus impejanus
६.	मोनाल	Tragopan satyra
७.	खर मुजुर	Houbarpsis bengalensis
८.	सानो खर मुजुर	Sypheotides indica
९.	राज धनेश	Buceros bicornis

डाँफे

राज धनेस

४.३ संरक्षित घस्रने वन्यजन्तु

सि.नं.	नेपाली नाम	Scientific Name
१.	अजिङ्गर	Python molurus
२.	घडियाल गोही	Gavialis gangeticus
३.	सुन गोहोरो	Varanus flavescens

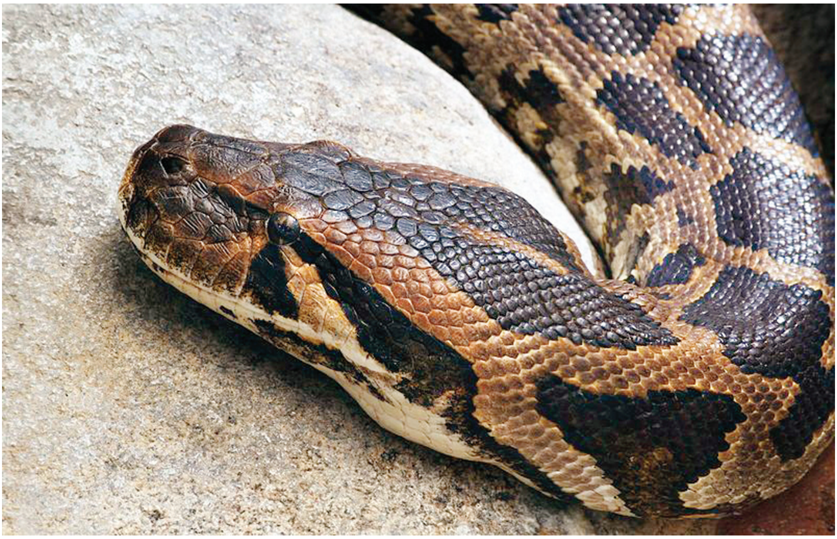

अजिङ्गर

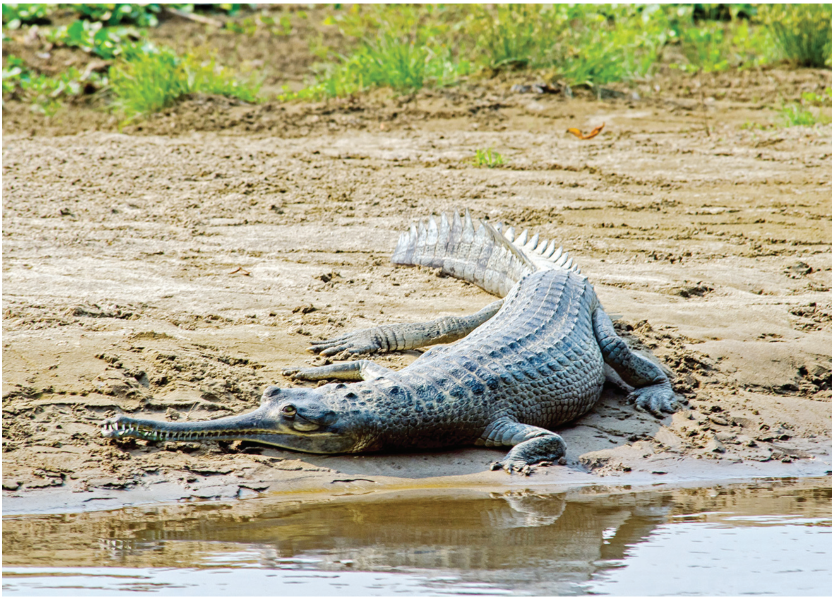

घडियाल गोही

४.४ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्वका मुख्य कारण

वन्यजन्तु र मानवले आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्ने र क्षेत्राधिकार विस्तार गर्ने क्रममा एकआपसमा गर्ने संघर्ष नै मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व हो । मानव वन्यजन्तुबीच द्वन्द्वको विषय नयाँ होइन, मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै यी दुई पक्षबीच द्वन्द्व रहँदै आयो । मूलतः वन्यजन्तुको एकल क्षेत्राधिकारभित्र मानवले एकपक्षीय ढङ्गले धावा बोलेपछि मानव र वन्यजन्तुबीचको द्वन्द्व दुई प्रकारले हुने गर्छ : एक, मानवले वन्यजन्तुलाई पुऱ्याउने हानी नोक्सानी । दुई, वन्यजन्तुले मानवलाई पुऱ्याउने हानी । यो सवाल ज्वलन्त रूपले अगाडि आयो र बेलैमा यसलाई सहअस्तित्व, सहकार्यको मोडलले अगाडि नबढाउने हो भने यो अझ भयावह ढङ्गले अगाडि बढ्ने प्रायः निश्चित छ ।

जैविक विविधता संरक्षण, त्यसमा पनि वन्यजन्तुको संरक्षणमा नेपाल विश्वमा सुपरिचित छ । वन्यजन्तु र जैविक विविधताको संरक्षणको महत्वलाई ध्यानमा राखेर नेपाल सरकारले हालसम्म विभिन्न प्रकृतिका २० वटा संरक्षित क्षेत्रको घोषणा गरेर वन्यजन्तुको बृहत संरक्षण गर्दै आएको छ ।

नेपाल सरकारले लोपोन्मुख, सङ्कटापन्न आदि प्रकृतिका जनावरलाई हेरेर कानुनमै व्यवस्था गरेर संरक्षित वन्यजन्तुको संरक्षण गरेको छ भने विभिन्न

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेर संरक्षणको कामलाई ऐक्यबद्धता जनाएको एवं प्रभावकारी रूपमा कार्वान्वयन गरेको छ, जुन हामी नेपालीका लागि मात्र नभएर संसारभरिका संरक्षण प्रेमिका लागि उत्साहजनक एवं अनुकरणीय छ ।

यसैगरी नेपाल सरकारले जनतामा आधारित वन व्यवस्थापनको माध्यमबाट देशको एक तिहाइ वनको व्यवस्थापन गरेको छ, जसले गर्दा वनको अवस्थामा व्यापक सुधार आएको छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, वन ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयन, संरक्षण क्षेत्रको घोषणा, संरक्षित वनको व्यवस्थापन, सामुदायिक वनलगायतको वन व्यवस्थापन, समूहमा आधारित चोरी शिकारी प्रतिरोध एकाइ, प्रहरी, प्रशासन आदिको सहयोग र वन तथा निकुञ्जका कर्मचारी र जनताको अहोरात्र मेहनतले वन्यजन्तुको सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ । स्वाभवतः जनावरको सङ्ख्यामा वृद्धि भएपछि आहार, वासस्थानको खोजीले जनावर जङ्गल बाहिर आउने र बालिनाली नोक्सान गर्ने, घरपालुवा जनावर, घरगोठमा क्षति पुऱ्याउने र कतिपय अवस्थामा मानवलाई घाइते बनाउने र मारिदिने समेत गरेको पाइन्छ, जसको फलस्वरूप मानिसले वन्यजन्तुउपर प्रतिशोधपूर्ण व्यवहार गर्ने गरेका छन् । अधिकांश अवस्थामा वन्यजन्तुलाई प्रतिशोधपूर्ण

व्यवहारले घाइते बनाउने, खेद्ने, वासस्थानमा दक्खल दिने र जनावरलाई मारिदिने (Retaliatory Killing) सम्म गर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी एकातिर जङ्गलको, वन्यजन्तुको अवस्थामा सुधार भएको छ भने अर्कोतर्फ मानव र वन्यजन्तुबीचको द्वन्द्व देखिने गरेर बढोत्तरी हुँदै गएको छ । यो दुवै पक्षको (मानव तथा वन्यजन्तु) लागि अत्यन्त नकारात्मक छ ।

पछिल्लो समय सहरी विकास सँगसँगै जथाभावी खोलिएका पूर्वाधार, जङ्गलको फँडानी, अतिक्रमण, जनावरको गुणस्तरीय वासस्थानको (Qualitative Habitat) खण्डिकरण, क्षयीकरण र विनास, आहाराको नोक्सानी, वनडढेलो, बँदेल, मृग प्रजातिलगायत ठूला तथा मांसाहारी जनावरको आहारा प्रजातिको चोरी शिकारीले जनावरको आहारबिहारमा प्रतिकूल असर परेको छ, जसले गर्दा जनावर आफ्नो वासस्थान जङ्गलक्षेत्र बाहिर आउन बाध्य देखिन्छन् । अर्कोतर्फ जङ्गलको बहन गर्न सक्ने क्षमता र जनावरको सङ्ख्याको बीच तालमेलको अभाव र पूर्ण अध्ययनको पनि कमि देखिन्छ, जसले बढी भएका जनावरलाई के गर्ने भन्ने निश्चित मापदण्ड र विधि नहुँदा यो समस्या दिनहुँ बढिरहेको छ । यसका अलावा कतिपय वन्यजन्तुको सङ्ख्यामा अत्यधिक वृद्धि, वन्यजन्तुको आहारबिहार, आनीबानीमा परिवर्तन भई पोषिलो कृषिबालीमा बढ्दो निर्भरता, मानव वन्यजन्तुको बढी अन्तर्क्रियाको (Interface) कारण वन्यजन्तुको जङ्गलिपनामा (Wilderness) ह्रास, द्वन्द्वात्मक वन्यजन्तुको सङ्ख्या व्यस्थापनलाई पर्याप्त महत्व नदिइनु, सक्रिय, चुस्त, योजनाबद्ध, परिणाममुखी, संयोजनकारी मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन कार्यक्रम पर्याप्त मात्रामा सञ्चालन हुन् नसक्नु मुख्य कारण रहेका छन् ।

५. डडेल्धुरा जिल्लामा पाइने वन्यजन्तु, तिनबाट हुने क्षति र बच्ने उपाय

डडेल्धुरा सुदूर पश्चिम प्रदेशको एक प्राकृतिक सौन्दर्य, हरियाली वन, अमूल्य जडीबुटी, जैविक विविधता, वातावरणीय, ऐतिहासिक, पुरातात्विक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक दृष्टिकोणले भरिपूर्ण जिल्ला हो । यो जिल्लाको कूल क्षेत्रफल १,५३,८०० हेक्टरमध्ये करिब १,१५,१६९ हेक्टर (७५.८ प्रतिशत) क्षेत्र वनले ओगटेको छ । यहाँ सालको बाहुल्य भएको साल, अस्नालगायत चौडापातेको वन, सल्लो साल मिश्रित वन, सल्लो वन, बाझ गुरास मिश्रित वन, देवदार

मिश्रित वन पाइन्छ भने जिल्लामा पाइने मुख्य लघु वनपैदावारमा झ्याउ, सुगन्धवाल, कुरिलो, पाषाणबेद, रिठा, अमला, काउलो, तेजपात, बोभ्फो, कचुर, टिमुर, विषजरा, अल्लो, लोक्ता, काउलो, लौठसल्ला, हर्रो, बर्रो, चुत्रो, निगालो, चिउरी आदि हुन् ।

यसैगरी वन्यजन्तुतर्फ स्तनधारी जनावर, चरा, सरीसृप र आसपासका नदीमा विभिन्न जातका माछा र भ्यागुता, गड्यौला, पुतलीका प्रजाती पाइन्छन् । यहाँ मुख्य रूपमा पाइने स्तनधारी वन्यजन्तु बँदेल, स्याल, लोखर्के, बाँदर, खरायो, फ्याउरो, चितुवा, स्याल, मलसाप्रो, दुम्सी, न्याउरीमुसा, घोरल, रतुवा, लङ्गुर बाँदर, चमेरा आदि र स्थानीय चरामा कालो चिल, सेतो गिद्ध, कालो तित्रा, न्याउली चरा, थोप्ले ढुकुर, कुथुर्के काग, जुल्फे, जुरेली, फिस्टो, रानीचरी, च्याखुरा, चिचिल्कोटे आदि हुन् । भित्री मधेस जोगबुडा क्षेत्रमा विगतमा पाटेबाघ पाइने भए तापनि अहिले भ्फण्डै लोप हुने अवस्थामा रहेका छन् । केही वर्ष अगाडि सरकारी तवरमा गरी बाघ गणनामा क्यामेरा ट्र्यापिङमा पाटेबाघको रेकर्ड भएको पछिल्लो क्यामेरा ट्र्यापिङमा भने देखिएको छैन । यहाँ करिब १३ प्रजातिका माछा पाइन्छन् भन्ने अनुमान गरिएको छ । जसमध्ये असला, कत्ले, सहर, फगेटा मुख्य रूपमा पाइन्छन् । वनलाई सामुदायिक वन (४८६), कबुलियती वन (१८८) र धार्मिक वनको रूपमा व्यवस्थापन गरिएको छ ।

नेपालको कूल वन क्षेत्र (४४.७४ प्रतिशत) लाई आधार मान्दा यो जिल्लाको वन क्षेत्रको अवस्था निकै राम्रो (७५.८ प्रतिशत) देखिन्छ । भूगोललाई आधार मान्ने हो भने डडेल्धुरा नेपालमा धेरै प्रतिशत जङ्गलक्षेत्र भएको जिल्लामध्ये एक हो । यो हामी सबैका लागि अत्यन्त खुसीको विषय हो तर जङ्गलको वृद्धि साथसाथै विगत केही समयदेखि जङ्गली जनावरले मानव वस्तीमा प्रवेश गरी बालीनालीमा क्षति, घरगोठमा क्षति र मानिसलाई समेत आक्रमण गरी घाइते बनाएको छ । जिल्लामा विभिन्न जनावरको प्रजाति रहे तापनि प्राप्त गुनासा, तथ्याङ्क, वन कार्यालयमा प्राप्त निवेदन, उपभोक्ताबाट प्राप्त जानकारीलाई आधार मान्दा बँदेलबाट अत्याधिक बालीनाली नोक्सानी भएको देखिन्छ ।

जिल्लाको भूगोल अनुसार चुरे तथा भित्री मधेसमा बँदेल, बाँदर र चितुवा तथा जिल्लाको माथिल्लो क्षेत्रमा (महाभारत) बँदेल, बाँदर, दुम्सी, स्याल लगायतले नोक्सान गरेका छन् । बँदेलले डडेल्धुरामा अधिकांश बालीनाली क्षतिको

साथै केही मानिसलाई समेत आक्रमण गरेको पाइएको छ । भर्खरै नवदुर्गा गाउँपालिका लगायतका क्षेत्रमा बहुलाएको स्यालले दर्जनौँ मानिसलाई आक्रमण गरी घाइते बनाएको छ । सौभाग्यवश अहिलेसम्म वन्यजन्तु आक्रमणबाट कुनै पनि मानिसको हताहत भएको छैन । यस जिल्लामा विगतमा क्षतिको रकम तत्कालीन क्षेत्रीय वन कार्यालयमार्फत् प्राप्त गरिँदै आएकोमा पछिल्लो सङ्घीय स्वरूपमा नजिकको संरक्षण क्षेत्रमार्फत् प्राप्त गर्ने गरिएको छ, जसअनुसार यो जिल्लाको राहत रकम शुक्लाफाटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, कञ्चनपुरमार्फत प्राप्त गने गरिएको छ ।

५.१ बँदेल

५.१.१ नेपालमा बँदेलको अवस्था

नेपालमा बँदेल प्रायः सबै तराई, पहाडी र उच्च पहाडी क्षेत्रमा पाइन्छ । यो प्रजाति घना जङ्गल, घाँसेमैदान तथा पहाडी क्षेत्र तथा कृषि क्षेत्रजस्ता सबै ठाउँ र सबै किसिमको हावापानीमा बाँच्न सक्ने हुनाले नेपालका प्रायः सबै राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षित क्षेत्रका साथै पहाडी वन क्षेत्रमा समेत उल्लेखनीय रूपमा पाइन्छ । हालका वर्षमा पहाड तथा तराई क्षेत्रमा सामुदायिक वन विकासका कारण यसको सङ्ख्यामा अत्यधिक वृद्धि भएको

बँदेल

अनुमान गरिएको छ । हालसम्म नेपालका विभिन्न संरक्षितक्षेत्र तथा सामुदायिक वनमा यसको सङ्ख्या कति छ भनेर यकिन गर्न सकिएको छैन । यसको ठूलो अध्ययन पनि छैन र बँदेललाई संरक्षित वन्यजन्तुको सूचीमा उल्लेख पनि गरिएको छैन । यो प्रजाति आइयुसीएनको कम चासोका (Least concerned) प्रजातिमा परेको छ ।

डडेल्धुरामा जङ्गली बँदेलले बालीनालीमा पुऱ्याएको क्षति र यदाकदा मानिसलाई गर्ने आक्रमण चिन्ताजनक अवस्थामा रहेको पाइएको छ । स्थानीय तवरबाट स्थानीय जनताले निरोधात्मक उपाय अपनाइएको छन् तापनि स्पस्ट सरकारी सहयोग र निर्देशनको अभाव आदिले प्राभावकारी हुन् सकेको छैन । विस्तृत अध्ययन र कृषकलाई राहतको जानकारीको अभावले वार्षिक रूपमा यति नै क्षति हुन्छ भन्ने तथ्याङ्क वन कार्यालयसँग नभए पनि बँदेल डडेल्धुराको कृषिवालीको मुख्य समस्याको रूपमा रहेको छ । बँदेलले मकैलगायतका बालीनाली खाने र खोस्रने दुवै ढङ्गले व्यापक नोक्सानी गर्ने गरेको छ । यसैगरी प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाले आलु क्लस्टरमा मुख्य समस्यामध्ये एक समस्याको रूपमा बँदेल रहेको भनि इङ्गित गरेको छ । यसलाई बेलैमा सम्बोधन नगर्ने हो भने जिल्लाको आलु उत्पादन लक्ष्यलाई गम्भीर असर पुऱ्याउन सक्ने भनेर प्रक्षेपण गरिएको छ । ग्रामीणक्षेत्र भ्रमणको क्रममा किसानसँगको छलफलमा डडेल्धुरामा बँदेलको कारण कृषिबालि नै नलगाउने डरलाग्दो प्रवृत्ति देखिँदै गएको किसानले बताएका छन् । यसले कृषि उत्पादनमा दिर्घकालीन असर पुऱ्याउने देखिन्छ । बँदेलबाट हुने क्षतिको व्यवस्था निर्देशिकामा भएर जिल्लामा राहत रकम वितरण गरिएता पनि रकम अपुग रहेको, अझ कयौँ किसान आफ्नो पुरानो राहत रकम के भयो भनि सोध्न आइरहेको, क्षतिको राहत रकम प्राप्त गर्ने लामो र झन्झटिलो प्रक्रियाले किसान धाउँदा-धाउँदा हैरान भएका छन्, जसमा कर्मचारीलाई समेत दुखित बनाएको छ ।

५.१.२ शारीरिक बनोट र जीवनचक्र

बँदेलको शरीर भारी आकारको, साना र छोटा खुटा हुन्छन् भने यसको टाउको ठूलो र बलियो हुन्छ, जुन यसको शरीरको एक तिहाई भाग बराबर हुन्छ । घाँटी छोटो र मोटो, थुतुनो भारी र छोटो तथा दाँत बलियो हुन्छ र यसको

सहायताले जमिन कोतर्न र खन्नका लागि प्रयोग गर्छ । बँदेलको शरीरको रङ फुस्रो खैरो मिश्रित कालो हुन्छ । यसको शारीरिक बनावट र तौल स्थान र हुर्कने वातावरणअनुसार फरक रहेको हुन्छ । सामान्यतया यसको तौल ८० देखि १०० के.जी. हुन्छ भने शरीरको लम्बाई सरदर ९० देखि १८० से.मि.सम्मको हुन्छ । यो प्रजाति ४० कि.मि. प्रतिघण्टाको दरले दौडन र १५० से.मि.सम्म उफ्रन सक्छ । यसले यदाकदा मानिस तथा अन्य जनावरलाई समेत आक्रमण गर्दछ । सामान्यतया बँदेल १५ देखि १८ महिनाको उमेरमा वयस्क हुन्छ । यसको गर्भधारण समय ११४ देखि १४० दिनको हुन्छ । यसले वर्षभरि नै बच्चा जन्माउन सक्छ र एकपटकमा ४ देखि ६ वटा बच्चासम्म जन्मने गर्छन् । यसको बच्चाका शरीरमा लामा पहँलो धर्का हुन्छन्, जुन करिब ८ महिनापछि हराएर जान्छन् । सामान्यतया बँदेल १० देखि १४ वर्षको उमेरसम्म बाँच्छ ।

५.१.३ स्वभाव

बँदेल शारीरिक दृष्टिले बलियो र अति बाठो जनावर हो । यो जनावर घर पालुवाका रूपमा समेत पाल्ने गरिन्छ । यो जनावर पनि जङ्गलमा एक्लै र माउले बच्चासहित विचरण गर्छ । बँदेल तीव्र गतिमा दौडन सक्छ ।

५.१.४ बासस्थान र आहार

बँदेल ठूलो भौगोलिक क्षेत्रमा विविध बासस्थानमा रहेको हुन्छ । यो जनावर नेपालमा तराईदेखि उच्च पहाडी भू-भागमा समेत प्रशस्त आहार रहेको र शत्रुबाट सुरक्षित रहने स्थानमा बस्न रूचाउँछ । यसले चौडापाते र मिश्रित वनजङ्गलका साथै झाडी र बुट्यान भएको गाउँछेउको जङ्गललाई आफ्नो मुख्य बासस्थानका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । जङ्गलमा यसको मुख्य शत्रु बाघ, चितुवा, ब्वाँसो, हुँडारलगायतका जनावर भएकाले पनि यसले जङ्गलको किनार क्षेत्र वा गाउँ नजिकको जङ्गल क्षेत्रमा बस्न मन पराउँछ । बँदेल सवर्भक्षी प्राणी हो । यसको मुख्य आहारको रूपमा विरूवाका जरा, गाना, पात, फललगायत किरा फट्याङ्ग्रा, सर्प, भ्यागुता, माछा, फुल आदि पर्दछन् । गाउँ नजिकको जङ्गलमा बसी बालीनाली खानुका साथै कहिलेकाहीँ मानिसलाई पनि हानी पुऱ्याउने गर्छ ।

५.१.५ बँदेलले आक्रमण गर्ने अवस्था

- सानो बच्चा साथमा भएको अवस्थामा ।
- बुढो वा घाइते भई शिकार गर्न अशक्त भएको अवस्थामा ।
- शिकार खाइरहेको वा बच्चालाई खुवाइरहेको बेलामा अचानक मानिस पुगेमा ।
- अचानक जम्काभेट भएमा र बँदेलले भाग्ने ठाउँ वा मौका नपाएको अवस्थामा ।
- आराम गरिरहेको बेला मानिस पुगेर हल्ला गरेमा वा जिस्क्याएको अवस्थामा ।
- जङ्गलमा खाना आहार कम भएको अवस्थामा ।
- अचानक बाटो बिराई गाउँ, सहर वा बस्ती पसेको अवस्थामा ।

५.१.६ बँदेलले आक्रमण गर्ने तरिका

बँदेलले रिसाएको र घाइते भएको अवस्थामा मान्छेलाई झम्टन्छ । जङ्गलको छेउछाउमा बस्ने हुँदा यो जनावरलाई पक्रन तथा शिकार गर्दाको अवस्थामा यसले साना केटाकेटी वा ठूलै मान्छेलाई भेट्यो भने पनि आक्रमण गर्छ । यसले मान्छेलाई आक्रमण गर्दा दाह्राले आक्रमण गर्ने गर्दछ, जुन बलियो हुन्छ । बँदेल रिसाएपछि मान्छेलाई आक्रमण गर्ने धेरै खतरा हुन्छ । साथमा बच्चा भएको पोथी अझै बढी आक्रामक हुन्छे ।

५.१.७ बँदेलको आक्रमबाट बच्ने उपाय

- बँदेलसँग जम्काभेट हुँदा वा बँदेलबाट बच्न रूख चढ्नु पर्छ किनभने बँदेल रूख चढ्न सक्दैन ।
- बँदेलसँग जम्काभेट भएको खण्डमा थपडी मारेर होहल्ला गरेर भगाउने ।
- बँदेल पाइने क्षेत्रका बासिन्दाले आफ्नो घरको झ्यालढोका राम्ररी बन्द गर्ने ।
- साँझमा घर बाहिर नबस्ने साथै राति घरबाट बाहिर निस्कन परे सतर्क भएर होशियारीपूर्वक निस्कने, आफ्ना केटाकेटीलाई साँझ अबेरसम्म बाहिर खेल्न नदिने ।
- जङ्गल छेउछाउका क्षेत्रमा बस्नेले साँझ एक्लै हिंडडुल नगर्ने, साँझको

बेलामा बँदेलहरू आहारको खोजीमा बढी सक्रिय हुने गर्दछन् ।

- जङ्गल क्षेत्र वरिपरी बस्ने बासिन्दाले घरको वरिपरी अग्लो घाँस, झाडी, बुट्यान नराख्ने, यस्तो झाडी बुट्यानमा लुकेर बस्न सक्छ ।
- दिसा पिसाब गर्न जङ्गलमा नजाने ।
- बँदेलले आक्रमण गरेको थाहा पाउनासाथ नजिकका गाउँमा खबर गरिदिने, नजिकको वन कार्यालयको साथै सुरक्षा निकाय र स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिलाई सक्दो छिटो खबर गर्ने ।
- बँदेल लाग्न सक्ने सम्बन्धित ठाँउमा हातमा बलेको आगो लिएर मात्र जाने ।
- एक्लै वन जङ्गल नजाने ।

५.१.८ चोरी निकासी र अवैध व्यापारको अवस्था

यसलाई मासु र सुकुटीका लागि स्थानीय स्तरमा मार्ने गरेको पाइन्छ र सुकुटीका सौखिनहरूको मागका कारणले काठमाडौंलगायतका ठूला सहरमा बिक्री गर्ने गरिन्छ । गाउँघरमा पालिएको भनी निकुञ्ज वा आरक्षका मध्यवर्ती क्षेत्रबाट वा घरगाउँमा आएका बच्चा समाती पालिएका बँदेल काठमाडौं ल्याउने क्रममा पक्राउ परेको उदाहारण पाइएका छन् । यसका बच्चा पक्रेर घर सुँगुरसँग क्रस गराएर बच्चा उत्पादन गर्ने र मासुका लागि प्रयोग गर्ने चलनचल्ती व्यापक छ ।

५.२ दुम्सी

दुम्सीले पहाडी क्षेत्रको बालीनाली नास गर्ने प्रवृति धेरै देखिन्छ । बढदो शहरीकरण, निर्माण कार्यहरू तथा बिषादीहरूको प्रयोगले गर्दा दुम्सीको बासस्थानहरू र संख्या घटदै गएको समेत देखिन्छ । बालिनालीमा नाश गरे तापनि बिउ तथा बिरूवाको पुनरूत्पादनमा त्यसको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । दुम्सीको मासु स्वादिलो र औषधीय गुणले युक्त हुन्छ भन्ने अन्धविश्वासले पनि यसको शिकार ज्यादा गरिन्छ । प्राय: जमिनभित्र दुलो पारेर बस्ने हुनाले यो बस्ने दुलोको वरिपरि आगो बालेर एक दुलोलाई कुरेर यसको शिकार सहज गर्ने गरिन्छ ।

५.२.१ शारीरीक बनावट र जीवनचक्र

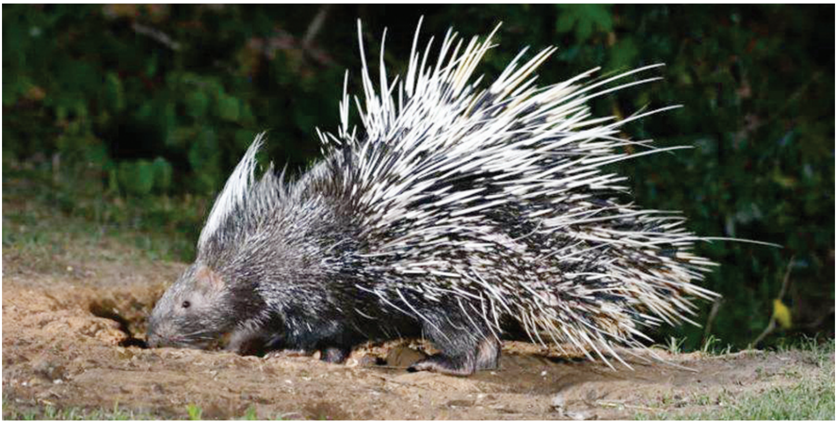

दुम्सी

दुम्सीको शरीर (नाकबाट पुच्छरसम्म) ७० देखि ९० से.मि. र पुच्छर ८ देखि १० से.मि.को हुन्छ । औसत आयु यति नै हुन्छ भन्ने यकिन नभए तापनि एउटा पोथी दुम्सी २७ वर्षसम्म बाँचेको भनी विभिन्न लेखमा भेटिन्छ । विभिन्न काँडाका पत्रले यसको शरीर ढाकेको हुन्छ । यी काँडा कालो र खैरोमा सेतो र कालो रंगले धर्का-धर्का बनेको हुन्छ ।

यसको काँडा शरीरको मासुसँग जोडिएको हुन्छ, त्यसैले प्रतिकार गर्ने समयमा यसले आफ्नो काँडा ठाडो पार्ने गर्दछ । दुम्सीको काँडा सामान्यतया १५ देखि ३० से.मी.को हुने भए तापनि बढीमा ५१ से.मि.सम्म पनि भेटिन्छ । जनमानसमा सामान्यतया दुम्सीले काँडा फाल्छ भन्ने विश्वास रहे तापनि नेपालमा पाइने दुम्सीले काँडा फाल्दैनन् ।

५.२.२ स्वभाव

विश्वमा पाइने अरू दुम्सीहरू जस्तै नेपालमा पाइने दुम्सी पनि राति हिडडुल गर्ने (Nocturnal) प्रजाति हो । दिउसोको समयमा लुकेर बस्ने स्वभाव भएको दुम्सीहरू प्राकृतिक गुफा वा दुलोहरूमा बस्ने गर्दछन् । उफ्रन र रूख चढ्न नसक्ने भए तापनि यिनीहरू राम्रो पैडीबाजमा पर्दछन् । खुसी हुँदा वा डराएको बेलामा आफ्नो काँडा फैलाएर ठूलो देखाउने र आफ्नो प्रतीरक्षा गर्ने यिनीहरूको प्रमुख विशेषता हुन्छ ।

५.२.३ बासस्थान र आहार

विश्वको दक्षिण पश्चिम र मध्य एसियामा पाइने यी दुम्सी नेपालका विभिन्न पहाडी जिल्लामा पाइन्छन् । डडेल्धुरा जिल्लामा समेत यसको घनत्व धेरै भएको र धेरै बालीनाली नष्ट गरी दु:ख दिएको समाचार समेत सुन्नमा आउने गर्दछ । जिल्लाको तल्लो भेगको तुलनामा माथिल्लो महाभारतको क्षेत्रमा यसको प्रकोप बढी देखिएको छ । धेरैथरी खानेकुरा खाने यी दुम्सी प्राकृतिक तथा कृषि बालीको जरा, फलफूल, कोपिला र गाना खान रूचाउँछन् । आफ्ना काँडा बलियो बनाउन यस प्रजातिले फेला परेको हड्डी समेत खाने गर्दछन् । धेरैजसो कृषिबाली नै मन पराउने भएकाले गाउँले तथा कृषकको आँखामा दुम्सी मन नपर्ने जनावरमा पर्दछ ।

५.२.४. संरक्षितको सूची

धेरै सङ्ख्यामा पाइने तथा धेरै वासस्थानमा जीवित रहन सक्ने भएकाले यसलाई २००८ मा IUCN को Least Concern (कम चासो) वर्गमा राखिएको छ ।

५.२.५ दुम्सीले आक्रमण गर्ने अवस्था

- सानो बच्चा साथमा भएको अवस्थामा ।
- खाइरहेको वा बच्चालाई खुवाइरहेको बेलामा अचानक मानिस पुगेमा ।
- अचानक जम्काभेट भएमा र भाग्ने ठाउँ वा मौका नपाएको अवस्थामा ।
- आराम गरिरहेको बेला मानिस पुगेर हल्ला गरेमा वा जिस्क्याएको अवस्थामा । जङ्गलमा खाना आहार कम भएको अवस्थामा ।
- अचानक बाटो बिराई गाउँ, सहर वा बस्ती पसेको अवस्थामा ।

५.२.६ दुम्सीले आक्रमण गर्ने तरिका

- रिसाएको र घाइते भएको अवस्थामा मान्छेलाई झम्टन्छ ।
- जङ्गलको छेउछाउमा बस्ने हुँदा यो जनावरलाई पक्रन तथा शिकार गर्दाको अवस्थामा यसले साना केटाकेटी वा ठूलै मान्छेलाई भेट्यो भने पनि आक्रमण गर्छ ।

- यसले मान्छेलाई आक्रमण गर्दा काँडाले आक्रमण गर्ने गर्दछ, जुन बलियो हुन्छ ।
- रिसाएपछि मान्छेलाई आक्रमण गर्ने धेरै खतरा हुन्छ, साथमा बच्चा भएको पोथी अझै बढी आक्रामक हुन्छे ।

५.२.७ दुम्सीको आक्रमणबाट बच्ने उपाय

- जम्काभेट हुँदा वा यसबाट बँच्न रूख चढ्नु पर्छ ।
- जम्काभेट भएको खण्डमा थपडी मारेर होहल्ला गरेर भगाउने ।
- दुम्सी पाइने क्षेत्रका बासिन्दाले आफ्नो घरको झ्यालढोका राम्ररी बन्द गर्ने ।
- साँझमा घर बाहिर नबस्ने साथै राति घरबाट बाहिर निस्कन परे सतर्क भएर होशियारीपूर्वक निस्कने, केटाकेटीलाई साँझ अबेरसम्म बाहिर खेल्न नदिने ।
- जङ्गल छेउछाउका क्षेत्रमा बस्नेले साँझ एक्लै हिंडडुल नगर्ने, साँझको बेलामा दुम्सी आहारको खोजीमा बढी सक्रिय हुने गर्दछन् ।
- जङ्गल क्षेत्र वरिपरि बस्ने बासिन्दाले घरको वरिपरि अग्लो घाँस, झाडी, बुट्यान नराख्ने, यस्तो झाडी बुट्यानमा लुकेर बस्न सक्छ ।
- दिसा, पिसाब गर्न जङ्गलमा नजाने ।
- दुम्सीले आक्रमण गरेको थाहा पाउनासाथ नजिकका गाउँमा खबर गरिदिने
- दुम्सी लाग्न सक्ने सम्बन्धित ठाँउमा हातमा बलेको आगो लिएर मात्र जाने ।
- एक्लै वनजङ्गल नजाने ।

बँदेल तथा दुम्सीबाट अन्नवालीबाट जोगाउने उपाय

- बँदेललगायत अन्य कृषिका लागि हानिकारक जनावरको विस्तृत अध्ययन

गर्ने, गणना गर्ने, जङ्गलको बहन गर्न सक्ने क्षमता पहिल्याउने र त्यही अनुसारको नीतिगत व्यवस्था गर्ने

- आवश्यकताअनुसार पालन गर्ने र व्यापार गर्ने नीति बनाउने
- समात्ने र स्थायी बन्ध्याकरण गर्ने, छोड्ने, तर्साउने गरेमा फेरि सो बाटोमा आउँदैन
- स्थानीय जनतालाई बँदेललगायत अन्य जनावर भगाउने तालिम दिने
- बँदेलबाट अति प्रभावित केही जिल्लामा क्षतिबाट न्यूनीकरण गर्न तारबारको निर्माण, बँदेलले मन नपराउने बालीको प्रयोग (टिमुर, अदुवा, लसुन, बेसारलगायत अन्य)
- सामुदायिक वनको संयोजनमा बँदेल, दुम्सी, बाँदर हेर्ने, भगाउने सामूहिक टावर बनाउने, पालो लाउने, घरलौरी पद्धति अपनाउने, बुख्याँचा बनाउने
- अन्नवालिको सट्टा वनबाली, फलबाली लगाउने
- सानासाना तारवार लाउने, जसमा साना काँडे प्रजातिलाई बारमा रोप्ने, काँडे प्रजातिको कारण बँदेल भित्र छिर्न सक्दैन (यद्यपि पर्खाल, घेराबार महँगो प्रविधि हो, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको अनुदानले केही काम गर्न सकिन्छ)
- व्यवस्थापनका लागि सामुदायिक र कबुलियती वन, स्थानीय युवा क्लब, आमा समूहलाई सशक्त बनाउने, सहयोग गर्ने
- सामुदायिक तथा कबुलियती वनको कार्ययोजनामा समावेश गरेर व्यवस्थापनका लागि विविध उपाय अवलम्बन गर्ने
- दुम्सिका लागि बालि वरिपरी पत्रिका (Newspaper) बिच्छ्याउने, जसमा दुम्सी पस्दैन भनी केहि लेखकले लेखेका छन् । केही अनुसन्धानकर्ताको भनाइमा बँदेलले खेत खनेर बालिमा नोक्सान पुऱ्याउनुको मुख्य कारण भने को जमिनका पाइने गड्यौला, खुम्रे किराको लार्भा आदिको कारणले हो । खुम्रे किराको लार्भाको गन्ध यसले सुँघेर थाहा पाउँछ । तसर्थ, बारीमा खुम्रे किरा लगाएको व्यवस्थापनले सहयोग पुग्न सक्छ । यसलाई घटाउन मुख्य

रूपले काँचो गोबरको प्रयोग नगर्नु हो । अथवा यसको विकल्पमा कम्पोष्ट मलको प्रयोगले खुम्रे किराको संख्यामा उल्लेख्य मात्रामा कम गर्न सकिन्छ । बँदेललाई पक्रेर स्थायी बन्ध्याकरण गर्ने र छोड्ने (कतिपय लेखकले यो प्रभावकारी नहुन सक्छ भनेर बताएका छन्) बँदेलले आफ्नो बाटोमा हिंडेने क्रममा अधिकांश एकै बाटो प्रयोग गर्दछ, बाटो अध्ययन गरी सो बाटोमा छेकवारको व्यवस्था गर्ने छिमेकी देश भारतका केही स्थानमा बँदेल लाग्ने सम्भावना भएका बाटाहरूमा सोलार तारको प्रयोग गरेर बँदेल लगायतका अन्य जनावरले छुँदा साइरन लाग्ने व्यवस्था मिलाएका छन् । जसले बँदेल आएको थाहा पाएपछि गाउँलेले भगाउन सजिलो हुने र त्यसको आवाजले बँदेल तर्सिने र भाग्ने हुन्छ, यसको प्रयोग सुरूमा अध्ययनका लागि गर्ने, पछि प्रभावकारी भएमा थप अगाडि बढाउने ।

- बँदेल, दुम्सीका दुस्मन प्रजाति चितुवाको उपस्थितिले यिनलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । तसर्थ, जैविक विविधता प्राकृतिक रूपमा नै व्यवस्थापन हुन दिने र ब्वाँसोले बँदेलको बच्चाको शिकार गर्ने हुनाले केही नियन्त्रण हुन्छ ।

- स्थानीय सरकारसँगको संयोजनमा वन कार्यालयको पहलमा क्षति र राहतको कार्यक्रम ल्याउने ।

- नयाँ बन्ने कृषि परियोजनमा सुरूआतमा नै क्षति न्यूनिकरण र राहतको उपाय उल्लेख गर्ने केही रकम सुरूमा नै राख्ने र नोक्सानअनुसार क्रमशः वितरण गर्दै जाने

- बालिवीमाको व्यवस्था गर्दा वन्यजन्तुको क्षतिलाई नदिने गरेकोमा त्यसलाई समावेश गर्न नीतिगत पहल गर्ने ।

- कानुन तथा नीतिमा समसामयिक सुधार गर्दै जाने, २०७४ माघ १ गतेको राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाअनुसार अछाम, डोटी, इलाम जिल्लामा बँदेललाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० को नियम ३६ अनुसार एक वर्षका लागि कृषिका लागि हानिकारक जनावरको रूपमा घोषणा गरिएको । यस्तै सूचना २०४२ भाद्र १७ मा पनि प्रकाशित गरिएको थियो, जसमा बँदेललाई बालीमा नोक्सान गरेमा अनुज्ञापत्र नलिइकन लखेट्ने, मार्नेसम्म अनुमति दिइएको थियो । यसैगरी यदि साह्रै समस्या

भयो भने स्थानीय सरकार, प्रशासनको सिफारिसमा अध्यन गरेर केही समयका लागि सोहीअनुसारको नीति लिँदै अनुमति दिने ।

५.३ चितुवा

५.३.१ नेपालमा चितुवाको स्थिति र सङ्ख्या

नेपालमा ध्वाँसे चितुवा, हिउँचितुवा, साधारण वा थोप्ले चितुवा गरी तीन प्रकारका चितुवा पाइन्छ । यसमध्ये थोप्ले चितुवा सबै किसिमको हावापानीमा बाँच्न सक्ने हुनाले नेपालका प्रायः सबै राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षित क्षेत्रमा पाइन्छ ।

यहाँ प्रस्तुत गरिएको विषयवस्तु साधारण चितुवा वा थोप्ले चितुवाको हो । यसलाई बोलिचालिको भाषामा बाघ, किरो पनि भन्ने चलन छ । वासस्थान विनासका कारण यो वन्यजन्तुको सङ्ख्यामा कमी आएको भए तापनि हालका वर्षमा पहाड तथा तराई क्षेत्रमा सामुदायिक वन विकासका कारण यसको सङ्ख्यामा वृद्धि भएको अनुमान गरिएको छ । हालसम्म नेपालका विभिन्न संरक्षित क्षेत्र तथा सामुदायिक वनमा यसको सङ्ख्या कति छ भनेर यकिन गर्न सकिएको छैन । यो थोप्ले चितुवालाई संरक्षित वन्यजन्तुको सूचीमा समावेश गरिएको छैन ।

चितुवा

५.३.२ शारीरिक बनावट र जीवनचक्र

बिरालो परिवारभित्र पर्ने चितुवा हेर्दा आकर्षक र सुन्दर देखिन्छ । यसको शरीरभरि छालामा पहेँलो भुइँमा कालो थोप्ला हुन्छन् । यसको घाँटी, छाती, पेट र पछिल्लो खुट्टाको भित्री भागमा सेतो भुइँमा कालो थोप्ला हुन्छन् । यसको टाउको गोलो, छोटो नाक र लामो पुच्छर हुन्छ । यसको पञ्जामा तीखो नङ्ग्रा हुनुका साथै दाँत बलियो हुन्छ । एउटा वयस्क भाले चितुवाको शरीरको लम्बाई सरदर २.१५ मिटर र तौल ५२ के.जी. सम्म हुन्छ भने पोथी चाहिँ लगभग २ मिटर लामो र ३९ के.जी. सम्म तौल भएको हुन्छ । सामान्यतया चितुवा तीन वर्षको उमेरमा वयस्क हुन्छ । यसको गर्भधारण समय ८७ देखि ९४ दिनको हुन्छ । वर्षको जुनसुकै बेला पनि बच्चा जन्मन्छ र एकपटकमा २ देखि ३ वटा बच्चामात्र जन्मने गर्छन् । बच्चा जन्मदा आँखा नदेख्ने हुन्छन् । सामान्यतया चितुवा १५ देखि २० वर्षको उमेरसम्म बाँच्छ ।

५.३.३ स्वभाव

शारीरिक दृष्टिले बाघभन्दा केही सानो भए तापनि चितुवा अति बाठो जनावर हो । यो पनि जङ्गलमा एक्लै विचरण गर्छ । चितुवा तीव्र गतिमा दौडन सक्छ र नदीमा पौडन सक्छ । साथै यो जनावर रूख चढ्न र हामफाल्न पनि सिपालु हुन्छ ।

५.३.४ बासस्थान र आहार

चितुवाले प्रसस्त आहार प्रजातिका जनावर भएको जङ्गलका साथै झाडी र बुट्यान भएको गाउँ छेउको जङ्गललाई आफ्नो मुख्य बासस्थानका रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । जङ्गलमा यसको मुख्य शत्रु शिकारी बाघ भएकाले पनि यसले जङ्गलको किनार क्षेत्र वा गाउँ नजिकको जङ्गल क्षेत्रमा बस्न मन पराउँछ । चितुवाले मुख्य आहारको रूपमा मृग, बाँदर, दुम्सी, मुसा, वनकुखुराजस्ता ठूला साना सबै किसिमका जनावर मारेर खाने गर्छ । गाउँ नजिकको जङ्गलमा बस्ने हुनाले यसले गाईगोरू, भेडाबाख्रा, बंगुर, कुकुर जस्ता घरपालुवा जनावर मारेर खानुका साथै कहिलेकाहीँ मानिसलाई पनि हानी पुऱ्याउने गर्छ । आफूभन्दा दोब्बर तौल भएको शिकार बोकेर यो सजिलै रूख चढ्न सक्छ र प्रायः रूखमा बसेर शिकार खान्छ ।

५.३.५ चितुवाले आक्रमण गर्ने अवस्था

- सानो बच्चा साथमा भएको अवस्थामा ।
- बुढो वा घाइते भई शिकार गर्न अशक्त भएको अवस्थामा ।
- शिकारको समय वा खाइरहेको वा बच्चालाई खुवाइरहेको बेलामा अचानक मानिस पुगेमा वा खलल पुऱ्याएमा ।
- अचानक जम्काभेट भएमा र चितुवाले भाग्ने ठाउँ वा मौका नपाएको अवस्थामा ।
- रूखमा आराम गरिरहेको बेला मानिस पुगेर हल्ला गरेमा वा जिस्क्याएको अवस्थामा ।
- जङ्गलमा आहारा कम भएको अवस्थामा ।
- बैतडी जिल्लामा चितुवाले मान्छेलाई आक्रमण गर्ने मुख्य एक कारणमा यसको आहारा प्रजातिलाई (मृग र बँदेल) मानिसले शिकार गरेर खाइदिनु हो भनेर मानिएको हो ।
- नरभक्षी भएको अवस्थामा ।
- अचानक बाटो बिराई गाउँ, सहर वा बस्ती पसेको अवस्थामा ।
- भोको चितुवाले आफ्नो सिनो नभेटेमा ।

५.३.६ चितुवाले आक्रमण गर्ने तरिका

चितुवा रूख चढ्न सक्ने भएकाले नरभक्षी भएको अवस्थामा यसले रूखमा लुकेर बस्छ र मान्छेलाई झम्टन्छ । साँझ परेपछि भाँडा माझ्ने ठाउँ वा पँधेरा समेत कुरेर बस्छ । यो धुरीबाट पनि घरभित्र पस्छ । जङ्गलको छेउछाउमा बस्ने हुँदा यो जनावर साँझ परेपछि कुकुर, बाख्रा, बङ्गुर वा अन्य घरपालुवा जनावर मार्न गाउँ पस्छ र यस्तो अवस्थामा यसले साना केटाकेटी वा ठूलै मान्छेलाई भेट्यो भने पनि आक्रमण गर्छ । यसले मान्छेलाई आक्रमण गर्ने तरिका बाघले आक्रमण गर्ने तरिकासँग मिल्दोजुल्दो छ । चितुवा बुढो वा अशक्त भएपछि मान्छेलाई आक्रमण गर्ने धेरै खतरा हुन्छ । साथमा बच्चा भएको पोथी अझै बढी आक्रामक हुन्छे । चितुवाले पनि बाघले झै नरभक्षी नहुन्जेल प्रायः मान्छेलाई आक्रमण गर्दैन ।

५.३.७ चितुवाको आक्रमणबाट बच्ने उपाय

- जङ्गलमा हिडदा चितुवाको पाइला वा गन्ध याद गर्ने, ताजा पाइला देख्नेबित्तिकै वा चितुवाको गन्ध थाहा पाउनसाथ सतर्क हुने ।
- अन्य जनावरको सङ्केत (चित्तल, बाँदर वा चराको आवाज) याद गर्ने, चितुवा वा बाघ देख्दा यिनीहरू कराउने गर्छन् ।
- चितुवासँग जम्काभेट हुँदा वा चितुवाबाट बच्न रूख चढ्नु हुँदैन किनभने चितुवा रूख चढ्न सिपालु हुन्छ र अग्लो, ठूलो रूख पनि सजिलै चढ्छ ।
- चितुवासँग जम्काभेट भएको खण्डमा थपडी मारेर होहल्ला गरेर भगाउने ।
- जङ्गलको छेउछाउ बस्ने मान्छेले आफ्नो घरको झ्यालढोका राम्ररी बन्द गर्ने ।
- साँझमा घर बाहिर नबस्ने साथै राती घरबाट बाहिर निस्कनै परे सतर्क भएर होशियारीपूर्वक निस्कने, आफ्ना केटाकेटीलाई साँझ अबेरसम्म बाहिर खेल्न नदिने ।
- जङ्गल छेउछाउका क्षेत्रमा बस्नेहरूले साँझ एक्लै हिडडुल नगर्ने, साँझको बेलामा चितुवाहरू शिकारको खोजीमा बढी सक्रिय हुने गर्दछन् ।

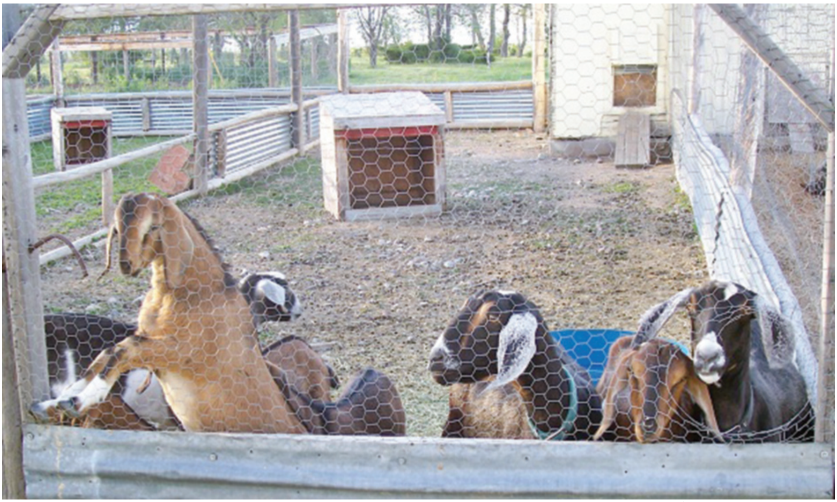

चितुवाबाट घरपालुवा जनापरलाई बचाउन यसरी तालजारी लगाऔं ।

- नरभक्षी चितुवा भएको क्षेत्र वरिपरि बस्ने बासिन्दाले घरको वरिपरी अग्लो घाँस, झाडी, बुट्यान नराख्ने, यस्तो झाडी बुट्यानमा चितुवा लुकेर बस्न सक्छ ।
- नरभक्षी चितुवा भएमा यथाशीघ्र वन कार्यालयबाट समन्वय गरी Darting व्यवस्थापन गर्ने, गराउने ।
- दिसा पिसाब गर्न जङ्गलमा नजाने ।
- चितुवाले आक्रमण गरेको थाहा पाउनासाथ नजिकका गाउँमा पनि खबर गरिदिने, नजिकको वन कार्यालय तथा पायक पर्ने निकुञ्ज तथा आरक्ष कार्यालयमा तथा प्रहरी कार्यालयमा पनि सक्दो छिटो खबर गर्ने ।
- चितुवाको शिकार नचलाउने । आफ्नो शिकार खान आउदा पाएन भने फेरि अर्को घरपालुवा जनावर वा मानवलाई आक्रमण गर्न सक्छ ।
- घर, आँगन, चर्पी, करेसबारी आदिमा झाडी नराख्ने र रातिमा चहकिलो बत्तीको व्यवस्था गर्ने ।
- वन जङ्गल जाँदा रँगीचँगी कपडा नलगाउने ।
- एक्लै वनजङ्गल नजाने ।

५.४ बाँदर

५.४.१. बाँदरको बासस्थान, आहारा तथा स्वभाव

नेपालको प्रायः सबै जङ्गल क्षेत्रमा बाँदर पाइन्छ । वनस्पति एवं मासुजन्य दुवै किसिमका खाना खाने एक सर्वहारी जनावर हो । बाँदरको जनसङ्ख्यामा भएको वृद्धि, आनिबानिमा आएको परिवर्तन, मानवसँग हुने घुलमिल, जङ्गली खाद्यान्नमा आएको परिवर्तन आदिले जङ्गलमा घण्टौं लगाएर खोज्नुपर्ने खानेकुरा मन्दिर तथा मानवबस्ती वरपर एकैछिनमा पाउन सकिने भएकाले पनि बाँदर जङ्गल आसपासका बस्तीछेउ तथा मठमन्दिर क्षेत्रमा बस्न मन पराइरहेको पाइन्छ । बाँदरले आफ्नो घर पनि बनाउँदैन, अर्काको समेत बन्न दिदैन् भने झैं मानवबस्ती, कृषि अन्नबाली तथा फलफूल खाने मात्र होइन, नखाए पनि नोक्सान गर्ने प्रवृत्ति बाँदरमा देखिन्छ ।

५.४.२ बाँदरबाट क्षति कम गर्ने उपाय

मानवको पुर्खासँग नजिकको सम्बन्ध राख्ने बाँदरले गरेको क्षति भयावह हुँदैछ,

बाँदर

यद्यपि देशव्यापी क्षतिको तथ्याङ्क हामीसँग अझसम्म पनि छैन । सम्भावित बाँदरको समस्या समाधानका लागि पहल गर्न यसको आनीबानी, आहारा, शत्रु, बासस्थान र अनुभव आदिका बारेमा बुझिसकेपछि मात्रै बुद्धिमतापूर्वक निर्णय लिनुपर्छ । बाँदरको प्रजाति हेरी त्यसको आनीबानीमा समेत केही फरक पाइन्छ । चितुवा जस्ता मांसाहारी जन्तुले बाँदरलाई खाने गर्दछन् । चितुवाजस्ता मांसाहारी जन्तुलाई बाँदरले आतङ्क गरेको क्षेत्रको जङ्गलमा छाड्ने पनि बाँदरको समस्या कम गर्ने एक विकल्प हुन सक्छ तर यसो गर्दा उल्टो चितुवा तथा मांशाहारी जनावरको त्रास बस्तीमा आउन नदिन विशेष सावधानी चाहिन्छ । जङ्गलसँग जोडिएका बस्ती तथा कृषि क्षेत्रमा बाँदरले मन नपराउने मोलासेस, टिमुर, मेन्था, केमोमाइलजस्ता सुगन्धित तेल तथा वनस्पती प्रजाति लगाउँदा बाँदरको आतङ्क केही कम भएको कतिपय क्षेत्रका बासिन्दाको अनुभव पाइन्छ ।

त्यसैगरी मानवबस्ती तथा कृषि क्षेत्रमा आउने बाँदरलाई नजिस्काउने, खानेकुरा नखुवाउने गर्दा मानवसँग प्रत्यक्ष द्वन्द्व हुने सम्भावना कम हुन सक्छ । हेरालु राख्ने, बारबन्देज गर्नेजस्ता कार्य बाँदर आतङ्क कम गर्ने तत्कालीन केही उपाय हुन् । त्यसैगरी राहत तथा क्षतिपूर्ति कोष, विमा आदिको व्यवस्थापन गरी नोक्सानी व्यहोर्ने किसानलाई तत्कालीन रूपमा केही सान्त्वना दिन सकिन्छ ।

बाँदरको सङ्ख्या नियन्त्रणका लागि नश्लबन्ध तथा बन्ध्याकरण गर्ने एक अर्को विकल्प हुन सक्छ । बाँदरलाई निकुञ्ज वा अन्य संरक्षित क्षेत्रतर्फ सार्नु पनि अर्को उपाय हो तर यसरी सार्दा मानव समुदाय तथा कृषि बालीमा खाने बानी परेका बाँदर तथा अन्य चौपाया त्यस्ता निकुञ्ज वा संरक्षित क्षेत्रको समेत मध्यवर्ती क्षेत्रमा गएर नोक्सान गर्ने गरेको नेपाल र छिमेकी मुलुक भारतको समेत अनुभव छ । त्यसो त पशुपतिका बाँदर ल्याएर हेटौँडा, कास्की र स्याङ्जा जिल्लाका वन क्षेत्रमा छोड्दा त्यसले समुदायमा असर गरेको आरोप स्थानीय बासिन्दाको छ । मिडियाका अनुसार बाँदरको समस्याले कतिपय गाउँ नै विस्थापित भएका छन् भने कतिपय स्थानीय निकायले (खोटाङको मझुवागडी नगरपालिका) बाँदर नियन्त्रण गर्न भारतदेखि बाँदर पक्रने मानिस ल्याएर बाँदर पक्रिएको छ, जसले ठूलो रकम बाहिर गइरहेको छ । यसबाट पनि बाँदरको समस्या कति भयावह छ भन्ने देखिन्छ ।

शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्जले आफ्नो कूल आम्दानीको २५ प्रतिशत रकम वन्यजन्तु क्षतिपूर्ति राहतका लागि छुट्याएको छ र अन्य वैकल्पिक बालीनालीको व्यवस्थालाई सहयोग गर्ने गरेको छ । क्षतिपूर्ति राहत निर्देशिकामा बाँदरका लागि राहतको व्यवस्था नभए पनि शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्जले आफ्नै व्यवस्थापनमा दिने गरेको छ, जसले स्थानीय किसानलाई केही हदसम्म भए पनि राहत पुऱ्याएको छ । यो कुरा अन्य क्षेत्रमा समेत अनुकरणीय हुन सक्छ । यसैगरी केही स्थानीय सरकारले पनि आंशिक राहत दिन प्रारम्भ गरेका छन् ।

५.४.३ बाँदरबाट अन्नबाली जोगाउने उपाय

- मरेको सर्पलाई झोलाभित्र राख्ने र खेतबारीमा भएको रूखमा झुण्ड्याउने, झोलाभित्र खानेकुरा होला भनी सोचेर झोला खोल्दा सर्प देखेपछि बाँदर डराएर भाग्छ अनि अर्कोपटक खेतमा आउँदैन ।
- एउटा बाँदरलाई समाति आखाँमा नपर्ने गरी रातो रङले शरीरमा पेन्ट गरिदिने, त्यसपछि बाँदर खेतमा जाँदैन । बाँदरको अगुवालाई समातेर चितुवाको रंग पोत्ने र छाडिदिने हो भने केही समयलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ ।
- बाँदरको आँखा र शरीरमा रातो खुर्सानीको पाउडर छरिदिने, केरामा

खुर्सानीको धुलो मिसाएर बाँदरलाई खान दिने, बाँदर डराएर खेतमा जान सक्दैन ।

- बाँदरलाई काठको बन्दुक जस्तो चिजले ताकेजस्तो गरेर तर्साउने, बुख्याचाको प्रयोग गर्ने, कुकुरको प्रयोग गर्ने ।

- वन व्यवस्थापनको नाममा सामुदायिक वनहरूले केवल रूख व्यवस्थापन गर्ने, रूख प्रजातिलाई प्रश्रय दिने, झाडी व्यवस्थापन गर्दा ऐसेलु, काफल, चुत्रो जस्ता बाँदरले मन पराउने प्रजातिको फडानीले बाँदरको आहारा सकिए पछि स्वभावतः बाहिर आउन बाध्य भए, यस्ता पक्षलाई ध्यान दिई बाँदरबाट बालीमा हुने क्षतिबाट राहत पाउन जङ्गलमा बाँदरले मन पराउने फलफूल प्रजाती लगाउने, सोही अनुसारको व्यवस्थापन गर्ने, वासस्थान सुधारको पहल, जङ्गलमा पानीको व्यवस्था र कृषि क्षेत्रमा मन नपराउने प्रजाति, जडिबुटी खेतीमा किसानलाई आकर्षण गराउने ।
- जङ्गलमा लाग्ने डढेलोले बाँदर सबैभन्दा बढी विस्थापित हुन्छन्, यसले उसको खाद्यान्न र वासस्थानमा नराम्रो असर पुग्छ र बाँदर बाहिर आएर किसानको बालि खान बाध्य हुन्छ । गाउँ वरिपरि बस्न थाल्छ, क्रमशः त्यसमा बानि पर्छ । मानिसको सङ्गतले अटेर बन्दै जान्छ । तसर्थ,

जङ्गलमा लाग्ने डढेलोलाइ नियन्त्रण गर्ने हो भने बाँदरलगायतको समस्या एक हदसम्म आफैँ नियन्त्रण हुन्छ ।

- सामुदायिक तथा कबुलियती वनको कार्ययोजना नै उल्लेख गरेर न्युनिकरणको पहल गर्ने, कार्ययोजना संशोधन वा नयाँ निर्माण गर्दा यस पक्षलाई ध्यान दिने ।
- बाँदरबाट अन्नबालीमा हुने क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्न क्षतिपूर्ति तथा राहत निर्देशिकामा संशोधन गरेर बाँदर पनि समावेश गर्ने । पर्याप्त बजेटको व्यवस्थापन गर्ने ।
- धेरै समस्या भएमा बन्ध्याकरण गरेर छाडिदिने
- जनचेतना, सामूहिक अभियान, टावर निर्माण, किसानलाई बाँदर भगाउने तालिम आदिको व्यवस्था गर्ने ।

६. वनजङ्गल जाँदा ध्यान दिनुपर्ने कुरा

कुनै पनि व्यक्ति जङ्गल जाँदा ध्यान दिनुपर्ने बुँदा तपसिलबमोजिमका छन् :

- जङ्गलभित्र कहिल्यै एक्लै जानु हुँदैन । कम्तीमा २-३ जनाको समूहमा जाने, यदि घना जङ्गल छ र वन्यजन्तुको पनि सम्भावना छ भने ठूलो समूहमा जाने सुर्योदय अगाडि वा सुर्योदय पछाडि कुनै हालतमा पनि जङ्गलभित्र नछिर्ने । जङ्गल प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा सो समय अगावै बाहिर निस्कने ।
- जङ्गल जाँदा जङ्गल सुहाउँदो र छरितो पोशाक लगाउनु पर्छ, भद्दा, रङ्गीचङ्गी र भड्किलो पोशाक लगाउनु हुँदैन ।
- आफ्नो साथमा सधैँ लौरो बोक्नुपर्छ ।
- अत्तर अथवा बास्ना आउने वस्तु प्रयोग गर्नुहुँदैन ।
- सधैँ सजिलो जुत्ता लगाउनु पर्छ, जङ्गलमा हो हल्ला गर्नुहुँदैन ।
- रेडियो, क्यासेट बजाउने वा हेडफोन प्रयोग गर्ने गर्नुहुँदैन ।
- जङ्गलमा सधै आँखा, कान, चनाखो राखी सतर्क हुनुपर्छ ।
- जङ्गलमा बोटविरुवा, वनस्पति जथाभावी भाँच्ने वा काट्ने गर्नु हुँदैन ।

- कुनै पनि जनावर वा चराचुरूङ्गीका बच्चा बचेरा एक्लो भेटिएमा चलाउनु वा अन्यत्र लैजानु हुँदैन ।
- वन्यजन्तु वा चराचुरूङ्गीका बस्ने ठाउँ (प्वाल, गुँड वा टोड्का आदि) चलाउनु हुँदैन ।
- वन्यजन्तु देखिएमा शान्त एवं सतर्क भई टाढाबाट अवलोकन गर्नु पर्दछ ।
- कुनै पनि वन्यजन्तुको नजिक जाने वा जिस्क्याउने प्रयास गर्नु हुँदैन ।
- जङ्गली जनावर घाइते वा मरेको अवस्थामा देखेमा तुरून्त सम्बन्धित निकायलाई खबर गर्नुपर्छ ।
- जङ्गलमा सलाई कोरी जथाभावी फ्याँक्नु हुँदैन ।
- जङ्गलभित्रका नदीनालामा नुहाउने, पौडी खेल्ने वा माछा मार्ने गर्नु हुँदैन ।
- जथाभावी फोहोरमैला गर्ने तथा आफूले लगेको खाद्यपदार्थको खोल, बट्टा आदि जङ्गलमा फ्याँक्नु हुँदैन ।
- खोलानालामा विषादीको प्रयोग गर्नुहुँदैन ।
- जङ्गलमा धुम्रपान वा मदिरापान गर्नु हुँदैन, मदिरा सेवन गरेर कुनै हालतमा जङ्गल नजाने
- संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी नीति नियमबारे जानकारी राखी पालना गर्नुपर्छ ।

७. जङ्गलको छेउछाउका बासिन्दाले अपनाउनुपर्ने सावधानी

कुनै पनि जङ्गलको छेउछाउमा बस्ने व्यक्तिहरूले 'सुरक्षा पहिले' (Safety First) भन्ने अवधारणालाई सर्वप्रथम ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यसको अलावा तपसिलबमोजिमका बुँदामा ध्यान दिनुपर्नेछ ।

- साँझ परेपछि सकभर बाहिर ननिस्कने, निस्कनै परे सतर्कता अपनाएर मात्र निस्कनु पर्छ ।
- साँझ परेपछि जङ्गली जनावर पस्न सक्ने खालको झ्यालढोका राम्ररी बन्द गर्नुपर्छ ।
- घरको वरिपरी झाडी तथा घाँस सफा गर्नुपर्छ, जसले गर्दा हिंस्रक जनावर लुक्न पाउँदैनन् ।
- घरमा चर्पी व्यवस्था गर्नुपर्छ र चर्पीको लागि जङ्गल जानु हुँदैन ।
- साँझ अबेरसम्म केटाकेटीलाई घरबाहिर खेल्न दिनुहुँदैन ।
- वनभित्र जाँदा समूहमा जाने गर्नुपर्छ ।
- जङ्गलको बाटो भएर विद्यालय जानुपर्ने भए आफ्ना केटाकेटीलाई एक्लै नपठाई समूहमा पठाउनु पर्छ ।
- गाउँमा जङ्गली जनावरले मान्छेलाई आक्रमण गरेमा तुरून्त नजिकका अन्य गाउँमा पनि खबर गर्नुपर्छ ।
- वन्यजन्तुले पुऱ्याएको जनधनको क्षतिबारे सम्बन्धित निकायलाई (वन कार्यालय, प्रहरी, प्रशासन, स्थानीय सरकार) यथाशीघ्र जानकारी गराउनुपर्छ ।
- घरमा सबैले कुकुर बाँधेर पाल्नु आवश्यक छ किनभने हिंस्रक जनावरबाट कुकुरले सावधान गराउँछ ।
- घर तथा बरन्डामा जाली र रातको समयमा उज्यालोको व्यवस्था गर्ने ।
- खतरनाक जङ्गली जनावरले मन पराउने खानेकुरा घरमा नराख्ने, जस्तै चितुवालाई कुकुर, हात्तिलाई जाँड रक्सी आदि ।

- जङ्गली जनावर आउने सम्भावित बाटोतिर चर्को बत्ति बाली राख्ने, सम्भव भएमा घर वरिपरी बुख्याचा राख्ने ।

८. वन्यजन्तु अपराध र दण्ड सजायसम्बन्धी जानकारी

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २६ बमोजिम तपशिलको अपराधका लागि तपशिल बमोजिमको दण्ड, सजाय हुने व्यवस्था छ ।

९. दण्ड सजाय

१. गैरकानुनी तरिकाले गैंडा, बाघ, हात्ती, कस्तुरी, मृग, ध्वाँसे, चितुवा, हिउँ चितुवा वा गौरीगाई मार्ने, घाइते बनाउने, खरिद गर्ने, बिक्री गर्ने वा हस्तान्तरण गरी लिने दिने तथा गैंडाको खाग वा कस्तुरीको वीना, हिउँ चितुवाको छाला तथा त्यस्तै अन्य संरक्षित वन्यजन्तुको आखेटोपहार राख्ने खरिद गर्ने वा बिक्री गर्ने वा ओसारपसार गर्ने व्यक्तिलाई पाँच लाख रूपैयाँदेखि दस लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना वा पाँच वर्षदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

२. उपदफा (१) मा लेखिएका वन्यजन्तु बाहेक अन्य संरक्षित वन्यजन्तु मार्ने वा

घाइते बनाउनेलाई एक लाख रूपैयाँदेखि पाँच लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

३. राष्ट्रिय निकुञ्ज, संनियमित प्राकृतिक आरक्ष, वन्यजन्तु आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र वा मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र अनुज्ञापत्र नलिई पंक्षी र माछाबाहेक अन्य वन्यजन्तु शिकार गरी मारेमा वा घाइते बनाएमा बीस हजार रूपैयाँदेखि पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

४. संरक्षित पंक्षी शिकार गरी मारेमा वा घाइते बनाएमा पन्ध्र हजार रूपैयाँदेखि तीस हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनादेखि नौ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

५. राष्ट्रिय निकुञ्ज, संनियमित प्राकृतिक आरक्ष, वन्यजन्तु आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र वा मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र अनुज्ञापत्र नलिई संरक्षित पंक्षी बाहेक अन्य पंक्षी शिकार गरी मारेमा वा घाइते बनाएमा बीस हजार रूपैयाँदेखि पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

५ (क) दफा ५ को उपदफा (१) को खण्ड (ख) अन्तर्गतको कसुर गर्नेलाई बीस हजार रूपैयाँदेखि पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ । त्यस्तो कसुर गर्दा वन पैदावार हटाएको वा नोक्सानी गरेको भए सो बापत हुने सजाय समेत हुनेछ ।

५ (ख) दफा ५ को खण्ड (ङ), (च) वा (५) अन्तर्गतको कसुर गर्नेलाई देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :

(क) एक हजार रूपैयाँसम्म बिगो भए बिगोबमोजिम जरिवाना,

(ख) एक हजार रूपैयाँदेखि दश हजार रूपैयाँसम्मको बिगो भए बिगोबमोजिम जरिवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै ।

(ग) दश हजार रूपैयाँ भन्दा बढीको बिगो भए बिगो बिगोको दोब्बर

जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै ।

५ (ग) कसैले यस ऐनअन्तर्गत इजाजत प्राप्त नगरी वन्यजन्तु पालन वा प्रजनन् गरे गराएमा वा चिडियाखाना सञ्चालन गरेमा छ महिनासम्म कैद वा पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

५ (घ) कसैले यस ऐनअनुसार कसुर हुने कुनै अपराधको उद्योग गरेमा त्यस्तो उद्योग गर्नेलाई संरक्षित वन्यजन्तुसम्बन्धी अपराधको उद्योग भए कसुरदारलाई भएसरह र अन्य वन्यजन्तुसम्बन्धी अपराधको उद्योग भए कसुरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ ।

६. उपदफा (१), (२), (३), (४), (५), (५क), (५ख) र (५ग) मा लेखिएदेखि बाहेक यो ऐन वा यस ऐनअन्तर्गत बनेका नियम विपरीत कसुर गर्ने व्यक्तिलाई बिगो कायम भएकोमा बिगोको दोब्बर जरिवाना र एक वर्षसम्म कैद र बिगो कायम नभएको कसुरमा कसुरको मात्रा हेरी बीस हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

१०. समग्रमा सरकारले द्वन्द्व सम्बोधनका लागि चालेका कदम

- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को पाँचौँ संशोधन र वन ऐन, २०४९ को दोस्रो संशोधनबाट केही वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत दिन सकिने कानुनी व्यवस्था स्थापित भएको

वन्यजन्तु क्षतिपूर्ति राहत वितरण कार्यक्रम

राहत वितरण कार्यक्रम

- वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोग निर्देशिका, २०६९ (दोस्रो संशोधन २०७४) कार्वान्वयन भई विभिन्न १४ वटा वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिमा देशभरि राहत वितरण भइरहेको
- चौधो योजना, वननीति र अन्य आवधिक योजनामा समेत मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरणको नीति रहेको
- पछिल्लो समय केही स्थानीय तहबाट समेत वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत वितरण गरेको
- केही पालिकाले शिकारी बोलाई वन्यजन्तु नियन्त्रण गर्ने गरेको
- द्वन्द्वमा संलग्न वन्यजन्तुको उद्धार, उपचार, स्थानान्तरण र मार्ने क्रियाकलाप हुने गरेको
- विद्युतीय तथा सौर्य तारवार, पूर्व चेतावनी पद्धति, कृषि बालीमा परिवर्तन, साना कङ्क्रिट ढलान, तारवार आदि गरिएको
- बँदेललाई केही जिल्लामा कृषिका लागि हानिकारक वन्यजन्तु घोषणा गरिएको

राहत वितरण कार्यक्रम

११. वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोगसम्बन्धी जानकारी

नेपाल सरकार (म.प.) बाट मिति २०६९।१०।१८ मा स्वीकृत वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोग निर्देशिका, २०६९ (दोस्रो संशोधन २०७४) ले वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोग पाउन तपसिलका निर्देशन गरेको छ ।

१०.१ वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको किसिम र राहत प्राप्त गर्ने आधार

(क) मानवीय क्षति : संरक्षित क्षेत्र र राष्ट्रिय वन क्षेत्र बाहेक अन्यत्र दफा २ (क) मा उल्लिखित वन्यजन्तुको (हात्ती, गैंडा, बाघ, भालु, चितुवा, हिउँचितुवा, ध्वाँसे चितुवा, ब्वाँसो, जङ्गली कुकुर, जङ्गली बँदेल, अर्ना, मगर गोही, अजिङ्गर र निलगाई) आक्रमणमा परी मानिसको मृत्यु भएमा, गम्भीर घाइते भएमा वा उपचार गर्नु पर्ने गरी घाइते भएको अवस्थामा यस निर्देशिकाबमोजिम राहत रकम उपलब्ध गराइनेछ । त्यसैगरी संरक्षित क्षेत्र र राष्ट्रिय वनक्षेत्रमा सरकारी काममा खटिएका कर्मचारी र वन संरक्षणको कामका लागि अनुमति लिई काममा खटिएका कामदारलाई उल्लिखित वन्यजन्तुले क्षति पुऱ्याएमा समेत यस निर्देशिकाबमोजिम राहत उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।

(ख) पशुधनको क्षति : संरक्षित क्षेत्र र राष्ट्रिय वनक्षेत्र बाहेक अन्यत्र दफा २ (क) मा उल्लिखित वन्यजन्तुको आक्रमणमा परी वस्तुभाउको मृत्यु भएमा यस निर्देशिकाबमोजिम राहत रकम उपलब्ध गराउन सकिनेछ तर पशुधनको बीमा गरेको अवस्थामा बीमा रकम कटाएर राहत उपलब्ध गराइनेछ ।

(ग) भण्डारण गरेको अन्नको क्षति : दफा २ (क) मा उल्लिखित वन्यजन्तुले घरगोठभित्र भण्डारण गरेको अन्नको क्षति गरेमा मात्र क्षतिको मूल्याङ्कनको आधारमा राहत उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।

(घ) घर/गोठको क्षति : दफा २ (क) मा उल्लिखित वन्यजन्तुले प्रयोगमा रहेको घर/गोठको क्षति गरेमा क्षतिको मूल्याङ्कनका आधारमा राहत रकम उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।

(ङ) खाद्यान्न बालीको क्षति : दफा २ (क) मा उल्लेखित वन्यजन्तुले खाद्यान्न (उखु र व्यवसायिक केरा खेती समेत) बाली नोक्सान गरेमा मूल्याङ्कनका आधारमा राहत रकम उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।

(च) हिमाली क्षेत्रसम्बन्धी विशेष व्यवस्था : हिमाली संरक्षित क्षेत्रभित्र भएका बस्तीमा दफा २ (क) मा उल्लिखित वन्यजन्तुले क्षति पुऱ्याएमा समेत यस निर्देशिकाबमोजिम राहत रकम उपलब्ध गराइने छ ।

(छ) राहत वितरणका क्षेत्र : राहत वितरणका क्षेत्र तालिकामा उल्लेख गरिएको छ :

वन्यजन्तु	**मानवीय क्षति**			**पशुधनको क्षति**	**भण्डारण गरेको अन्नको क्षति**	**घर गोठको क्षति**	**खाद्यान्न बालीको क्षति**
	सामान्य घाइते	**सख्त घाइते**	**मृत्यु**				
हात्ती	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	पाउने	पाउने	पाउने
गैंडा	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	पाउने
बाघ	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
भालु	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
चितुवा	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
हिउँचितुवा	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
ध्वाँसेचितुवा	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
ब्वाँसो	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
जङ्गली कुकुर	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
जङ्गली बँदेल	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	पाउने
अर्ना	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	पाउने
मगर गोही	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
ऋजिङ्गर	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
गौरीगाई	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने

राहत रकम प्राप्त गर्नका लागि पेश गर्नु पर्ने प्रमाण

प्रमाण र प्रकृति	मानवीय क्षति			पशु धनको क्षति	भण्डारण गरेको अन्नको क्षति	घर र गोठको क्षति	खाद्यन्न बालीको क्षति
	सामान्य घाइते	सख्त घाइते	मृत्यु				
पीडित हकवालाको निवेदन	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
सम्भव भएसम्म मृतक र पीडितको फोटो	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र			✓				
घटनास्थलको सर्जमिन मुचुल्का	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
स्वास्थ्य संस्थाको सिफारिश (पोष्टमार्टम रिपोर्ट) विदेशमा उपचार गराएको भए सरकारी अस्पतालले गरेको सिफारिश संलग्न हुनुपर्ने ।	✓	✓	✓				
प्रहरी प्रतिवेदन			✓				
सम्बन्धित मध्यवर्ती उपभोक्ता समिति वा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन उपभोक्ता समिति वा परिषद् वा सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिको सिफारिश	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
सम्बन्धित गाउँ विकास समिति र नगर पालिकाको सिफारिश	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
नाता प्रमाणित कागजात			✓				
स्वाथ्य संस्थाको सिफारिश र औषधि बिल विदेशमा उपचार गराएको भए सरकारी अस्पतालको सिफारिश र प्रमाणित बिल संलग्न हुनुपर्ने	✓	✓					
पशु सेवा र कृषि सेवासम्बन्धी प्राविधिकको मूल्याङ्कन				✓	✓	✓	✓

११.२ राहत रकमको हद

(क) मानवीय क्षतिका लागि

(अ) सामान्य घाइतेका लागि घाइतेको प्रकृति हेरी प्रेषित कागजात र सिफारिशका आधारमा बढीमा रू. २०,०००।– (बीस हजार) सम्म औषधोपचार खर्च दिने ।

(आ) सख्त घाइतेका लागि घाइतेको प्रकृति हेरी प्रेषित कागजात र विशेषज्ञ चिकित्सकको सिफारिशका आधारमा बढीमा रू. २,००,०००।– (दुई लाख) सम्म औषधोपचार खर्च दिने ।

(इ) मृतकको आश्रित परिवार र हकवालाका लागि रू. १०,००,०००।– (दश लाख) राहत रकम दिने ।

(ख) पशुधनको क्षतिका लागि

(अ) वयस्क भैंसी वा जोत्ने उमेरको राँगो वा गोरू वा उन्नतजातको गाई वा साँढेको मृत्यु भएमा रू. ३०,०००।– (तीस हजार) सम्म ।

(आ) अन्य पशुको लागि वस्तुभाउको प्रकार हेरी प्रेषित कागजात र सिफारिशका आधारमा बढीमा रू. १०,०००।– (दश हजार) सम्म तर पशुधनको बीमा गरेको अवस्थामा बीमा रकम कटाएर राहत उपलब्ध गराइनेछ ।

(ग) घररगोठ क्षतिका लागि

१. सम्बन्धित उपभोक्ता समिति तथा कार्यालयका प्रतिनिधि समेतबाट प्राप्त क्षतिसम्बन्धी प्रतिवेदन र सिफारिशका आधारमा निम्नानुसारको राहत रकम उपलब्ध गराइनेछ :

(अ) घरगोठ क्षतिको प्रकृति हेरी प्रेषित कागजात र सिफारिशका आधारमा बढीमा रू. १०,०००।– (दश हजार) सम्म ।

(आ) भकारीमा भण्डारण गरिएको अन्नको मूल्याङ्कन गरी प्रेषित कागजात र सिफारिशका आधारमा बढीमा रू. १०,०००।– (दश हजार) सम्म ।

(घ) खाद्यान्न बालीको क्षतिका लागि

१. सम्बन्धित उपभोक्ता समिति, गाउँ विकास समिति र नगरपालिका तथा कार्यालयका प्रतिनिधिसमेतबाट प्राप्त क्षतिसम्बन्धी प्रतिवेदन र सिफारिशका आधारमा खाद्यान्न बालीको क्षतिको क्षेत्रफल र प्रकृति हेरी बढीमा रू. १०,०००।– (दश हजार) सम्म राहत रकम उपलब्ध गराइनेछ । तर एक मौसममा लगाएको बालीको हकमा एकपटक र वर्षमा दुईपटकमा नबढ्ने गरी राहत रकम उपलब्ध गराइनेछ ।

११.३ संस्थागत संरचना

(क) यस निर्देशिकाबमोजिमको राहत तत्कालीन क्षेत्रीय वन निर्देशनालयमार्फत् उपलब्ध गराइने गरेकोमा अहिले नजिकको संरक्षण क्षेत्रमार्फत् उपलब्ध गराइन्छ, जसअनुसार डडेल्धुरा जिल्लाको सन्दर्भमा शुक्लाफाटा राष्ट्रिय निकुन्ज, कञ्चनपुरमार्फत् उपलब्ध हुनेछ ।

(ख) जिल्लास्तरमा राहत उपलब्ध गराउनका लागि निम्नबमोजिमको एक राहत वितरण सिफारिश समिति रहनेछ :

(अ)	संरक्षित क्षेत्रको हकमा सम्बन्धित संरक्षित क्षेत्रका कार्यालय प्रमुख र वन क्षेत्रको हकमा डिभिजनल वन अधिकृत	संयोजक
(आ)	सम्बन्धित मध्यवर्ती क्षेत्र र संरक्षण क्षेत्र उपभोक्ता समितिका अध्यक्ष	सदस्य
(इ)	सम्बन्धित सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिको अध्यक्ष	सदस्य
(ई)	सम्बन्धित गाउँपालिका वा नगरपालिकाको कार्यकारी अधिकृत वा प्रतिनिधि	सदस्य

(उ) उपलब्ध भएमा जिल्ला कृषि विकास कार्यालय (हाल कृषि ज्ञान केन्द्र) वा पशु विकास कार्यालयका प्रतिनिधि (क्षतिको किसिमअनुसार) सदस्य समितिले आवश्यकताअनुसार अन्य विज्ञ प्रतिनिधिलाई आमन्त्रण गर्न सक्नेछ ।

१२. राहत माग तथा राहत वितरण गर्दाको कार्यविधि

(क) राहत सहयोग माग गर्ने व्यक्तिले बाटोको म्याद बाहेक घटना घटेको मितिले कम्तीमा ३५ दिनभित्र सम्बन्धित संरक्षित क्षेत्र वा डिभिजन वन कार्यालयसमक्ष माथि तालिकामा तोकिएका कागजात संलग्न गरी निवेदन दिनुपर्नेछ ।

(ख) यसरी प्राप्त हुन आएका निवेदनमाथि राहत वितरण सिफारिश समितिले निर्णय गरी उपलब्ध गराउनुपर्ने राहतको रकम सम्बन्धित संयोजकको कार्यालयमार्फत नजिकको संरक्षण क्षेत्रको कार्यालयमा माग गर्नु पर्नेछ ।

(ग) सम्बन्धित संरक्षण क्षेत्रको कार्यालयबाट राहत रकम उपलब्ध भएपछि संरक्षित क्षेत्रको हकमा सम्बन्धित संरक्षित क्षेत्रको कार्यालय र डिभिजन वन कार्यालयको हकमा डिभिजन वन कार्यालयमार्फत् पीडितको हकवालालाई कम्तीमा २ जना माथवर साक्षीको रोहवरमा राहत रकम भुक्तानीको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ ।

(घ) राहत वितरण गर्दा मानवीय क्षति भएमा मृतकको हकमा नजिकको हकवाला, गम्भीर तथा सामान्य घाइतेको हकमा निज, स्वंय वा निजको मञ्जुरीनामाको आधारमा र अन्य क्षतिको हकमा सम्बन्धित हकवालालाई राहत रकम उपलब्ध गराइनेछ ।

(ङ) मानिसको मृत्यु र गम्भीर घाइते भएको अवस्थामा पीडित पक्षबाट माग भएमा मानिसको मृत्यु भएकोमा रू. ५०,०००|- (पचास हजार) सम्म र गम्भीर घाइते भएकोमा रू. १०,०००|- (दश हजार) सम्म पीडितले राहत पाउने रकमबाट सोधभर्ना हुने गरी सम्बन्धित कार्यालयबाट अग्रिम भुक्तानी दिन सकिनेछ ।

(च) यस निर्देशिकाबमोजिम वितरण गरिने राहत रकम सकेसम्म चेकमार्फत् भेक्तानी गरिनेछ ।

१. **हिंस्रक वन्यजन्तु तथा तिनबाट बच्ने उपाय ।** श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोष, बर्दिया संरक्षण कार्यक्रम, २०५९

२. केही महत्वपूर्ण वन्यजन्तुको आक्रमणबाट बच्ने आधारभूत उपायबारे हातेपुस्तिका । जिल्ला वन कार्यालय, गुल्मी, २०७४

३. वन्यजन्तु, क्षति र राहत, जिल्ला वन कार्यालय, वाग्लुङ २०७५

३. वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोग निर्देशिका, २०६९ (दोस्रो संशोधन, २०७४)

४. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९

५. बाँदर, बँदेल तथा निलगाई समस्या सम्बोधन गर्न गठित कार्यदलको प्रतिवेदन, २०७५, वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौँ

६. मानव–वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन सन्दर्भ सामग्रीहरू, २०७४, हरियो वन कार्यक्रम

७. विभिन्न निकायका बेवसाइट ।

८. विभिन्न सामाजिक सञ्जाल तथा मिडियाहरू

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय : www.mfsc.gov.np

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग : www.dnpwc.gov.np

वन विभाग : www.dof.gov.np

राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष : www.ntnc.org.np

विश्व वन्यजन्तु कोष : www.wwf.org.np

सदर चिडियाखाना, जावलाखेल : www.centralzoo.info

नेपाल पंछी संरक्षण संघ : www.bcn.org.np

डिभिजन वन कार्यालय, डडेल्धुरा र नजिकको सबडिभिजन वन कार्यालय

प्रदेश सरकार
सुदूरपश्चिम प्रदेश
उद्योग पर्यटन वन तथा वातावरण मन्त्रालय
वन निर्देशनालय
डिभिजन वन कार्यालय, डडेल्धुरा
अग्नि नियन्त्रक औजार
FIRE
स्वागतम्
WELCOME

प्रदेश सरकार
सुदूरपश्चिम प्रदेश, नेपाल
प्रदेश वन निर्देशनालय

डिभिजन वन कार्यालय, डडेल्धुरा

फोन नं. ०९६-४२०१४५
Emal : dfodadeldhura096@gmail.com